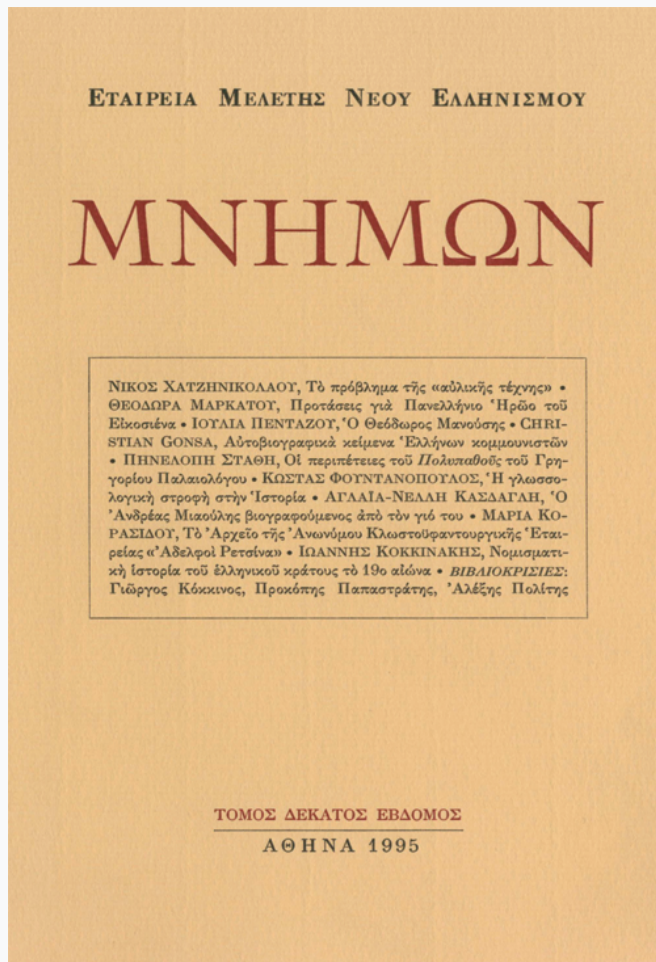

Mnimon

Vol 16 (1994)

ΜΑΚΡΑΝ ΚΟΙΤΗΣ ΚΑΙ ΤΡΑΠΕΖΗΣ. ΟΙ ΣΥΖΥΓΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΗ ΛΕΣΒΟ ΤΟΥ 1900

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΜΑΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.562](https://doi.org/10.12681/mnimon.562)

To cite this article:

ΣΤΑΜΑΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Μ. (1994). ΜΑΚΡΑΝ ΚΟΙΤΗΣ ΚΑΙ ΤΡΑΠΕΖΗΣ. ΟΙ ΣΥΖΥΓΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΗ ΛΕΣΒΟ ΤΟΥ 1900. *Mnimon*, 16, 107–138. <https://doi.org/10.12681/mnimon.562>

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΜΑΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΑΚΡΑΝ ΚΟΙΤΗΣ ΚΑΙ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΟΙ ΣΥΖΥΓΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΗ ΛΕΣΒΟ ΤΟΥ 1900

Μελετώντας τις καταστάσεις σύγκρουσης και χωρισμού του συζυγικού ζεύγους στη νησιωτική κοινωνία της Λέσβου στο τέλος του 19ου αιώνα επιχειρούμε να απαντήσουμε στα εξής ερωτήματα: πότε εξαντλούνται τα όρια ανοχής στη συζυγική σχέση; Ποιές κοινωνικές πρακτικές και αναπαραστάσεις οδηγούν στην εξάντληση αυτών ακριβώς των ορίων, στην κρίση και τη διάλυση του γάμου; Ποιά είναι η εικόνα της αποδεκτής από την τοπική κοινωνία έγγαμης συμβίωσης; Πώς διαπλέκεται εντέλει το θεσμικό πλαίσιο επίλυσης αυτών των συγκρούσεων με τις αντίστοιχες τοπικές πρακτικές διαχείρισης των οικογενειακών σχέσεων;

Η εγκυρότητα της απάντησης στα παραπάνω ερωτήματα εξαρτάται από το βαθμό κατανόησης της τοπικής κοινωνίας, του πλαισίου δηλαδή αναφοράς της μελέτης μας. Εξαρτάται επίσης από την ύπαρξη ενός πλαισίου σύγκρισης, το οποίο θα υποδείκνυε ανάλογες ή διαφορετικές πρακτικές χρησιμοποίησης και προσαρμογής του θεσμικού πλαισίου στην τοπική κλίμακα¹. Η σχετική με το αντικείμενο της έρευνάς μας βιβλιογραφία καταγράφει ωστόσο, και σχεδόν αποκλειστικά, τους λόγους διαζυγίου, τις περιπτώσεις δηλαδή για τις οποίες τα αρμόδια εκκλησιαστικά δικαστήρια δέχονται τη λύση του γάμου². Επιχειρώντας να κατανοήσουμε τις συνθήκες μέσα στις οποίες διαρρηγνύεται η συζυγική σχέση, διερευνούμε τελικά τις συνθήκες μέσα στις οποίες διαμορφώνονται οι οικογενειακές σχέσεις. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ότι στο μεθο-

---

1. Οι αποκλίσεις στους λόγους διαζυγίου είναι σημαντικές στις κατά τόπους Μητροπόλεις, αν κρίνουμε από το δημοσιευμένο υλικό. Βλ. παρακάτω, σ. 117.

2. Βλ. ενδεικτικά Δ. Γκίνης, «Οι λόγοι διαζυγίου», *Επετηρίς Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Η' (1960), σ. 239-284· Ε. Νικολαΐδου, «Διαλυτήρια μνηστείας και διαζύγια στη Μητροπολιτική Επαρχία Ιωαννίνων-Βελλάς, 1840-1855», στο: *Τιμητικό αφιέρωμα στον καθηγητή Δημ. Σ. Λουκάτο*, Ιωάννινα, 1988, σ. 199-235· Γ. Μιχαηλίδης-Νούαρος, «Οι λόγοι διαζυγίου κατά τη νομολογία του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου της Κω (του 18ου αιώνα)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών*, 29-30 (1982-1983), σ. 1-22.

δολογικό επίπεδο ακολουθούμε ένα πλαίσιο ταξινόμησης και ανάλυσης των μορφών διαπραγματεύσεως και ρήξης της συζυγικής σχέσης, που δεν στηρίζεται μόνο στα διαζύγια που εκδόθηκαν, στις περιπτώσεις εκείνες που κατέληξαν στη λύση του γάμου. Αναζητούμε κυρίως, μέσα από τον προσδιορισμό των ορίων και των συνθηκών που καθιστούν δυνατές τη ρήξη αλλά και τις ρωγμές του συζυγικού δεσμού, τη δυναμική των σχέσεων ανάμεσα στα μέλη του συζυγικού πυρήνα και τα συγγενειακά δίκτυα, τις μορφές ελέγχου και τη διαπραγματεύσή τους από τους συζύγους στην τοπική κοινωνία της Λέσβου στα 1900.

* * *

Το τέλος του 19ου και η αρχή του 20ού αιώνα αποτελούν περίοδο οικονομικής και δημογραφικής ανάπτυξης της Λέσβου. Μέσα σε ένα μικρότερο του αιώνα διάστημα έχει διπλασιάσει τον πληθυσμό της: στα 1910 αριθμεί 150.000 κατοίκους, από τους οποίους το 1/8 είναι Οθωμανοί³. Οθωμανικές οικογένειες ζουν στις περισσότερες κοινότητες του νησιού, αποτελώντας τη μειοψηφία. Λίγες είναι οι κοινότητες που δεν έχουν χριστιανικό πληθυσμό (Σίγρι, Μυχού) ενώ η πόλη της Μυτιλήνης κατοικείται από 3.000 χριστιανικές και 600 οθωμανικές οικογένειες⁴. Ο σημαντικότερος οικισμός του νησιού εξελίσσεται σε εμπορικό και διαμετακομιστικό κέντρο μιας ζώνης που εκτός από το ίδιο το νησί περιλαμβάνει τα απέναντι μικρασιατικά παράλια και την ενδοχώρα τους⁵. Η οικονομική διασύνδεση της Λέσβου με τις μικρασιατικές ακτές παίρνει, πριν από το τέλος του 19ου αιώνα, τη μορφή της μετανάστευσης του νησιωτικού πληθυσμού: πρόκειται σπανιότερα για εποικισμό και εγκατάσταση στις απέναντι ακτές και συχνότερα για εποχιακή μετακίνηση⁶. Στα 1900, ορισμένες κοινότητες χάνουν εποχιακά (την άνοιξη και το καλοκαίρι) τον ανδρικό πληθυσμό τους — αγροτικούς εργάτες ή τεχνίτες⁷.

Το βασικό προϊόν του νησιού, το ελαιόλαδο, επαναπροσδιορίζει την τοπική οικονομία, με την ανάπτυξη στην καμπή του αιώνα κλάδων μεταποίησης, κυρίως της σαπωνοποιίας. Η ευνοϊκή συγκυρία της αγοράς στη ζήτηση του

3. Βλ. Οικονόμος Σ. Τάξης, *Συνοπτική Ιστορία και Τοπογραφία της Λέσβου*, Κάιρο 1909, σ. 62-63· Ρ. Σιφναίου, «Η Λέσβος το 2ο μισό του 19ου αι. μέσα από τις προξενικές αλληλογραφίες», *Λεσβιακά*, ΙΓ' (1990), σ. 292· οι Γάλλοι πρόξενοι αναφέρουν ότι το 1844 έχει πληθυσμό 80.000, το 1870 100.000 και το 1888 150.000 κατοίκους.

4. Οικονόμος Σ. Τάξης, *ό.π.*, σ. 83, 100, 139.

5. Ζ. Π. Καμπούρης, «Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Λέσβο», *Λεσβιακά*, Δ' (1962), σ. 103-104. Βλ. επίσης Οικονόμος Σ. Τάξης, *ό.π.*, σ. 79-80· Ρ. Σιφναίου, *ό.π.*, σ. 291.

6. Ζ. Π. Καμπούρης, *ό.π.*, σ. 103.

7. Ζ. Π. Καμπούρης, *Θεομηρίες στη Λέσβο τον 19ο αιώνα*, Μυτιλήνη 1978, σ. 73.

βασικού προϊόντος και της μεταποίησής του, καθώς και η ενδιάμεση θέση του νησιού στις εμπορικές διασυνδέσεις και δρόμους της ανατολικής Μεσογείου επιτρέπουν την εμφάνιση και συγκρότηση μιας κοινωνικής ομάδας που αποκτά οικονομικά και κοινωνικά οφέλη από τη συμμετοχή της στο διατοπικό καταμερισμό εργασίας. Κινούμενη ανάμεσα στα εμπορικά και διαμετακομιστικά κέντρα της Μαύρης Θάλασσας, των μικρασιατικών περιοχών (Κυδωνιές, Αδραμύττιο), της Αιγύπτου και την Κωνσταντινούπολη, επιχειρεί να διευρύνει τις δραστηριότητές της και στη νησιωτική κλίμακα, με αποτέλεσμα την αξιοσημείωτη αύξηση του αριθμού των μονάδων μεταποίησης που λειτουργούν κυρίως στη Μυτιλήνη αλλά και σε άλλες κοινότητες του νησιού⁸. Η θέση αυτής της κοινωνικής ομάδας σημειώνεται πάνω στον κτισμένο χώρο με εντυπωσιακές οικοδομές: επαύλεις στα προάστια και διώροφες κατοικίες στην πόλη, που για να λειτουργήσουν απαιτούν το ανάλογο υπηρετικό προσωπικό. Δίπλα σ' αυτήν την ομάδα κάνει όλο και πιο πυκνή την εμφάνισή του το στρώμα των ημερομισθίων, των εργατών:⁹ το λιμάνι και οι κλάδοι μεταποίησης που λειτουργούν στην πόλη προσφέρουν σταθερή εργασία. Ημερομισθιοί απαντώνται όμως και στην ύπαιθρο: όλοι όσοι μετακινούνται εποχιακά και ουσιαστικά περνούν ένα σημαντικό μέρος του χρόνου στη Μικρά Ασία, αναφέρονται ως «έργάτες»¹⁰. Οι διαδικασίες συγκρότησης αυτής της ομάδας δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης: θα πρέπει να εγγραφούν μέσα στην έρευνα των μετασχηματισμών του αγροτικού νησιωτικού χώρου κατά τον 19ο αιώνα, των αλλαγών στις σχέσεις γαιοκτησίας¹¹, και της μεγάλης κινητικότητας που παρατηρείται στον ανδρικό πληθυσμό.

Αυτή η κινητικότητα του ανδρικού πληθυσμού μας οδηγεί επιπλέον στο σύστημα μεταβίβασης της περιουσίας και προικοδοσίας: η Λέσβος χαρακτηρίζεται από ένα σύστημα μεταβίβασης που ευνοεί μέσω της προικοδότησης τις θυγατέρες, και μάλιστα κατά την τάξη γέννησης (η πρώτη θυγατέρα ευνοείται επομένως περισσότερο από τη δεύτερη, κ.ο.κ.), αποξενώνοντας τους γιους από τις πατρικές και μητρικές περιουσίες¹². Η Εκκλησία και οι κοινότητες επεμβαίνουν ρυθμιστικά, κατά τον 19ο αιώνα, με στόχο την κατάργηση του συστήματος διαδοχής των περιουσιών που ισχύει και την εγκατάσταση

8. Βλ. Οικονόμος Σ. Τάξης, *ό.π.*, σ. 79-81· Ρ. Σιφναίου, *ό.π.*, σ. 286-301.

9. Βλ. Ρ. Σιφναίου, *ό.π.*, σ. 294.

10. Βλ. παρακάτω Πίνακας 6.

11. Οι οθωμανικές ιδιοκτησίες περνούν σταδιακά στα χέρια των χριστιανών· βλ. Ζ. Π. Καμπούρης, «Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Λέσβο», *ό.π.*, σ. 102-103.

12. Βλ. Παν. Σ. Παρασκευαΐδης, *Οι περιηγητές για τη Λέσβο*, Αθήνα 1973· Ευθ. Παπαταξιάρχης «La valeur du ménage. Classes sociales, stratégies matrimoniales et lois ecclésiastiques à Lesbos au XIXe siècle», στο: St. Woolf (επιμ.), *Espaces et familles dans l'Europe du Sud à l'âge moderne*, Παρίσι, Editions de l'M.S.H., 1993.

ενός πιο εξισωτικού συστήματος, ισομοιρίας ή τριμοιρίας¹³. Στόχος είναι η μείωση των προικοδοτούμενων κινήτων και ακινήτων στις θυγατέρες. Οι επαλαμβανόμενες επεμβάσεις των δύο Μητροπολιτών του νησιού και των κοινοτήτων σ' όλη τη διάρκεια του αιώνα, μαρτυρούν ότι οι εγκατεστημένες πρακτικές μεταβίβασης δύσκολα παραχωρούν τη θέση τους: ποιά κοινωνική ομάδα ευνοεί όμως το νέο σύστημα¹⁴;

* * *

Αρμόδια για την εκδίκαση υποθέσεων οικογενειακών διαφορών στη Λέσβο είναι τα δύο Εκκλησιαστικά Δικαστήρια που συγκροτούνται στις δύο Μητροπόλεις της, Μυτιλήνης και Μηθύμνης. Οι υποθέσεις εκδικάζονται στις έδρες των Μητροπόλεων, στη Μυτιλήνη και την Καλλονή αντίστοιχα. Αυτό το γεγονός καθιστά προβληματική τη διαδικασία εκδίκασης μιας υπόθεσης: η κατάσταση της αγωγής, οι υποχρεωτικοί μάρτυρες, η υποχρεωτική παρουσία στο δικαστήριο — όλα αυτά, σε συνδυασμό με την απόσταση πολλών κοινοτήτων από την έδρα της Μητρόπολης, δεν ευνοούν την προσφυγή στο Εκκλησιαστικό Δικαστήριο. Ο χριστιανικός πληθυσμός έχει βεβαίως τη δυνατότητα να απευθυνθεί και στα κατά τόπους πολιτικά —οθωμανικά— δικαστήρια. Η δυνατότητα ωστόσο εναλλακτικής χρησιμοποίησης των οθωμανικών και των χριστιανικών αντίστοιχα θεσμικών πλαισίων συνιστά απαξίωση και η προσφυγή στους οθωμανικούς θεσμούς αποτελεί στιγματισμό. Έτσι, ο σύζυγος που ενάγεται από τη γυναίκα του στο Ποινικό Δικαστήριο Πολυχνίτου ισχυρίζεται ότι με αυτή την κίνησή της «καταφεύγει και εις μέσα άτινα δεικνύουσι ότι πᾶς πλέον σεβασμός ἐξέλιπεν...»¹⁵.

Το Αρχείο του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Μυτιλήνης αποτελεί την πηγή μας¹⁶. Καλύπτει τα έτη 1884-1914¹⁷. Με την ενσωμάτωση του νησιού

13. Ε. Παπαταξιάρχης, *ό.π.*, σ. 118-119· Δ. Μαντός, «Η προίκα και ο αρραβώνας στη Λέσβο τον 19ο αιώνα. Ο τοπικός νόμος της Στύψης», *Λεσβιακά*, ΙΔ' (1993), σ. 96-115.

14. Ο Ζ. Π. Καμπούρης αναφέρει ότι οι τροποποιήσεις στις σχετικές με την προικοδοσία ρυθμίσεις σχετίζονται με την τεράστια καταστροφή των ελαιώνων και της κτηνοτροφίας το 1850, λόγω του παγετώνα, και ότι αρραβώνες διαλύονται γιατί δεν μπορούσαν να αποδώσουν «την προίκα που είχαν συμφωνήσει πριν την καταστροφή», βλ. Ζ. Π. Καμπούρης, *Θεομηρίες στη Λέσβο*, *ό.π.*, σ. 26.

15. ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Λέσβου. Αρχείο Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Μυτιλήνης, ΑΒΕ 2.1/19/335.

16. Στους κώδικες των δύο Μητροπόλεων υπάρχει ανάλογο υλικό για την προηγούμενη περίοδο. Η μελέτη των οικογενειακών συγκρούσεων στη Λέσβο οφείλει να το ενσωματώσει, καθώς μπορεί να εξηγήσει το εύρος των πρακτικών μεταβίβασης και τη σημασία των αλλαγών που επιτελούνται τον 19ο αιώνα.

17. Για τα έτη 1884-1889 υπάρχουν ωστόσο ελάχιστες υποθέσεις.

στο ελληνικό κράτος, οι υποθέσεις που πριν υπάγονταν στην αρμοδιότητα του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου εκδικάζονται πλέον από τα αρμόδια πολιτικά δικαστήρια. Το Αρχείο περιέχει 1853 φακέλους με ισάριθμες υποθέσεις: λύσεις γάμων και λύσεις μνηστειών· αγωγές διατροφής, προικώες και κληρονομικές διαφορές¹⁸.

Οι αγωγές διαζυγίου, οι αγωγές διατροφής και οι διάφορες «συζυγικές διαφορές»¹⁹ αποτελούν πολύτιμο υλικό στη μελέτη των μορφών διαπραγματεύσης και ρήξης στη συζυγική σχέση. Οι σχετικές υποθέσεις συγκροτούν το μεγαλύτερο μέρος του Αρχείου του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Μυτιλήνης. Η μελέτη αφορά στις περιπτώσεις διαζυγίου και διατροφής που απασχολούν το Εκκλησιαστικό Δικαστήριο κατά τα έτη 1884-1895 και 1908-1910. Το δείγμα αυτό αντιπροσωπεύει δύο περιόδους, στα άκρα του διαθέσιμου υλικού, που εμφανίζουν μεταξύ τους απόσταση δεκαπέντε ετών. Εξετάζουμε, στο εσωτερικό των δύο αυτών περιόδων, το σύνολο του Αρχείου του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου: διερευνούμε συνολικά 207 περιπτώσεις αγωγών που κατατίθενται αυτά τα έτη ενώπιον του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου.

Ποιό είναι το περιεχόμενο των φακέλων των υποθέσεων; Αν και οι φάκελοι δεν είναι πάντα ομοίμορφοι, περιέχουν συνήθως τα εξής:

— Τις αγωγές (διατροφής, διαζυγίου ή υποχρέωσης προς συμβίωση), την αιτιολόγηση επομένως από τον ενάγοντα της κίνησής του και την υποστήριξή της.

— Έγγραφα συμπληρωματικά στις αγωγές, όταν αυτά θεωρούνται ή είναι απαραίτητα (πρόκειται για δημόσια ή ιδιωτικά έγγραφα: προικοσύμφωνα, ιατρικά πιστοποιητικά, ιδιωτικές επιστολές, ιδιωτικά συμφωνητικά, απογραφές της οικοσκευής, βεβαιώσεις των κοινοτικών αρχών ή εφημερίων, αποκόμματα εφημερίδων...)

— Τις ανταγωγές ή ενστάσεις ή την απλή απάντηση του εναγόμενου μέρους σε όσα η αγωγή του καταλογίζει.

— Τις κλητεύσεις των δύο μερών να εμφανισθούν ενώπιον του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου με προσδιορισμό της ημερομηνίας εκδίκασης της υπόθεσης.

— Τα πρακτικά της εκδίκασης.

Σε αρκετές από τις αγωγές ο φάκελος είναι ελλιπής. Αλλού απουσιάζει για παράδειγμα το έγγραφο των πρακτικών ή, πιο συχνά, τα πρακτικά δεν περιλαμβάνουν την τελική φάση της διαδικασίας: την απόφαση του Εκκλη-

18. Οι κληρονομικές διαφορές είναι ελάχιστες, καθώς εκδικάζονται κυρίως από το αρμόδιο Εμπορικό Δικαστήριο.

19. Στις «συζυγικές διαφορές» εμφανίζεται ως ενάγων ο σύζυγος που ή δεν επιθυμεί ή δεν μπορεί να λύσει το γάμο του: ζητά να συμμορφωθεί η σύζυγός του. Στις περισσότερες περιπτώσεις ζητά να τον δεχθεί στην οικία της από όπου τον έχει διώξει.

σιαστικού Δικαστηρίου. Έτσι, από τις 207 αγωγές που μελετήσαμε, 23 αγωγές λύσης του γάμου, 17 της περιόδου 1884-1895 και 6 των ετών 1908-1910 δεν εμφανίζουν απόφαση του αρμοδίου δικαστηρίου. Το τελευταίο απορρίπτεται επίσης 27 συνολικά αγωγές, 8 κατά τα έτη 1884-1895 και 19 κατά την επόμενη περίοδο.

Η παραπάνω περιγραφή του περιεχομένου των σχετικών με υποθέσεις διαζυγίου ή διατροφής φακέλων του Αρχείου του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου εμφανίζει την πηγή μας σχετικά ομοιόμορφη. Η αγωγή, αν και εμπειρεύει αποσπάσματα της προσωπικής ζωής, της ατομικής και ιδιαίτερης περίπτωσης κάθε ενάγοντος μέρους, και στοιχεία από το κλίμα, μέσα στο οποίο συμβαίνει η ρήξη, ο χωρισμός, η εγκατάλειψη, εμφανίζεται ενμέρει τυποποιημένη: οι δικηγόροι, που παρεμβαίνουν ανάμεσα στο συζυγικό ζεύγος, υπερασπίζοντας το ένα ή το άλλο μέρος²⁰, χρησιμοποιούν το κατάλληλο νομικό πλαίσιο, εκείνο δηλαδή που θα κατοχυρώσει και θα δικαιώσει τον πελάτη τους. Οι ατομικές περιπτώσεις, για να βρουν ικανοποιητική λύση, οφείλουν να ενταχθούν στο ανάλογο προβλεπόμενο πλέγμα ρυθμίσεων. Η παρέμβαση των δικηγόρων καθιστά ακόμα πιο δύσκολη την προσπέλαση στις ατομικές περιπτώσεις: επεμβαίνουν διορθωτικά στην αφήγηση των αντιδίκων, καθιστώντας τον προφορικό τους λόγο γραπτό κείμενο, την ατομική εμπειρία προβλέψιμη από το θεσμικό πλαίσιο περίπτωσης. Ανάλογο είναι το πρόβλημα στα πρακτικά της εκδίκασης κάθε υπόθεσης. Παρόλο που ο γραμματέας κρατά πρακτικά κατά την εκδίκαση της υπόθεσης, φαίνεται ότι συνήθως γράφει την περίληψη όσων αναφέρονται και ότι «βελτιώνει» τον προφορικό λόγο καθώς τον μετατρέπει σε γραπτό.

Πίσω όμως από κάθε αγωγή ή ανταγωγή βρίσκονται οι πρωταγωνιστές: οι δύο αντίδικοι. Περιγράφουν τη συζυγική σχέση, την πορεία προς την κατάσταση ρήξης ή την εγκατάλειψη, σκιαγραφούν τις αιτίες που τους οδηγούν στο αίτημα της ικανοποίησής τους, ή «ξαναγράφουν» μιαν άλλη ιστορία, πλάι σ' αυτήν του αντίδικου μέρους. Έτσι, αφουγκραζόμαστε συνήθως δύο φωνές: αυτού που ενάγει και του άλλου που ενάγεται. Άλλοτε η μία εμφανίζεται να συμπληρώνει την εικόνα που δίνει η άλλη, άλλοτε διαγράφει την πρώτη εικόνα εμφανίζοντας μιαν άλλη. Βρισκόμαστε μπροστά σε αντικρούμενα κομμάτια μιας πραγματικότητας που η ανίχνευσή της μας ενδιαφέρει εξίσου²¹ με τις

20. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ενάγοντες ή οι εναγόμενοι εμφανίζονται «αυτοπροσώπως». Κατά το 1908 και 1909 εξάλλου, συχνά οι δικηγόροι αναλαμβάνουν «δωρεάν» την υπεράσπιση φτωχών διαδίκων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκτίμηση του συνολικού κόστους μιας υπόθεσης διαζυγίου: κόστος της υπεράσπισης, δικαίωμα διαζυγίου, δικαστικά έξοδα.

21. Βλ. A. Farge, M. Foucault, *Le desordre des familles. Lettres de cachet des Archives de la Bastille*, Παρίσι 1982, σ. 23-24.

επινοήσεις, τις κατασκευασμένες ιστορίες, τα ψέματα που γράφονται και λέγονται για να κερδηθεί η δίκη ή για να σπλωθεί η ηθική υπόσταση του «άντι-πάλου».

Διαθέτουμε επομένως ένα κατά περίπτωση λιγότερο ή περισσότερο ικανοποιητικό ιστορικό των υποθέσεων που φτάνουν στο Εκκλησιαστικό Δικαστήριο Μυτιλήνης. Αυτή ακριβώς η διαπίστωση συνεπάγεται ότι μας διαφεύγουν όλοι οι άτυποι χωρισμοί, ό,τι μένει στο χώρο της συζυγικής οικίας ή ό,τι εκτίθεται, δημοσιοποιείται αλλά δεν επιδιώκει τη λύση μέσα από το προσφερόμενο θεσμικό πλαίσιο. Μας διαφεύγει επίσης η κατάληξη που ορισμένες υποθέσεις, εκκρεμείς κατά την περίοδο που εξετάζουμε, βρίσκουν σε μία μεταγενέστερη περίοδο²². Απουσιάζει επίσης μια σειρά δεδομένων, που η εισαγωγή τους στη μελέτη θα καλύψει σημαντικά κενά: δεδομένα σχετικά με την ηλικία των συζύγων που είναι αντίδικοι, την τάξη γέννησής τους, τα ποσοστά αγαμίας στην τοπική κοινωνία. Παρόμοια δεδομένα απαντούν στο ερώτημα των συνθηκών που κατασκευάζουν τη συζυγική σχέση.

Όλες οι υποθέσεις που καταλήγουν στο Εκκλησιαστικό Δικαστήριο φέρνουν αντιμέτωπα άτομα που συνδέονται με αιματικές ή αγχιστειακές σχέσεις: γονείς με παιδιά, αδελφούς και αδελφές, συζύγους, πεθερικά με νύφες και γαμπρούς. Μας απασχολεί επομένως η δυναμική των σχέσεων που προσδιορίζονται από δεσμούς συγγένειας και που οδηγούν στην αντιπαράθεση. Τί εκκρεμεί σε όλες αυτές τις συγκρούσεις; Τί αναμένουν οι εμπλεκόμενοι σ' αυτές τις σχέσεις, σε τί συνίσταται η ματαίωση της αναμονής τους; Η οικογένεια και οι συγγενειακοί δεσμοί δεν αποτελούν εδώ τόπο αρμονίας, αλλά αντίθετα πεδίο αντιπαράθεσεων, ανταγωνισμού και εύθραυστων ισορροπιών²³. Μέσα από τις ιστορίες διευθέτησης των συγκρούσεων, και τις περιπτώσεις αντιπαράθεσης, αναζητούμε τους κανόνες συμπεριφοράς που οργανώνουν την κοινωνική ζωή στην τοπική κλίμακα. Το ερώτημα μπορεί να διατυπωθεί και ως εξής: πότε οι «περιπτώσεις» που εμφανίζονται ενώπιον του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου απέχουν από τον «μέσο όρο» και πότε περιγράφουν αυτόν ακριβώς τον «μέσο όρο»; Η αγωγή εξάλλου δεν προσπαθεί να αποδείξει ότι το άλλο μέρος υπερέβη τον κανόνα συμπεριφοράς, δηλαδή αυτό που στην αρχή ονομάσαμε όριο ανοχής;

* * *

Οι αγωγές λύσης του γάμου, διατροφής καθώς και οι συζυγικές διαφορές εμφανίζονται με τους εξής αριθμούς στις περιόδους που εξετάζουμε:

22. Το κενό αυτό θα καλυφθεί κατά την ολοκλήρωση της έρευνας.

23. Βλ. E. Claverie, P. Lamaison, *L'impossible mariage. Violence et parenté en Gevaudan, 17e, 18e, et 19e siècles*, Παρίσι 1982.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Έτη	Αγωγές διαζυγίου	Αγωγές διατροφής	Συζυγικές διαφορές
1884-1895	71	25	9
1908-1910	69	28	5
Σύνολο	140	53	14

Πρόκειται για 207 συνολικά υποθέσεις, 105 για την πρώτη και 102 για τη δεύτερη περίοδο. Ακόμα και αν στην πρώτη περίοδο τα έτη 1884-1889 εμφανίζουν ελάχιστες υποθέσεις και με δεδομένο ότι η δεύτερη περίοδος περιλαμβάνει ουσιαστικά δύο έτη —1908 και 1909—, ο Πίνακας 1 δείχνει μια αξιοσημείωτη αύξηση των προσφυγών στο Εκκλησιαστικό Δικαστήριο.

Η αγωγή λύσης του γάμου αποτελεί συχνά την τελική φάση σε μια διαδικασία ρήξης και χωρισμού του συζυγικού ζεύγους. Το Εκκλησιαστικό Δικαστήριο εξαντλεί —όταν αυτό είναι δυνατό— το «πνευματικό μέρος» της αποστολής του που συνίσταται στην προσπάθεια συμφιλίωσης των συζύγων. Έχει επίσης τη δυνατότητα να επιβάλει «τοπική διάσταση», προσωρινό δηλαδή χωρισμό για ορισμένη περίοδο — για τρεις έως έξι συνήθως μήνες, ή και να υποχρεώσει το σύζυγο στην καταβολή ενός μηνιαίου ποσού για τη διατροφή της συζύγου. Κατά τα έτη 1884-1895 εγείρονται ενώπιον του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Μυτιλήνης 25 αιτήσεις διατροφής και 28 κατά τα έτη 1908-1910, 53 δηλαδή αγωγές για την περίοδο που εξετάζουμε.

Η αγωγή διατροφής της συζύγου και των τέκνων, εφόσον υπάρχουν, εγείρεται εναντίον του συζύγου που έχει εγκαταλείψει τη συζυγική οικία. Η εγκαταλελειμμένη σύζυγος ζητά να «υποχρεωθεί» ο σύζυγος να συμβιώσει μαζί της, «έναντινὰ δὲ περιπτώσει» να τη διατρέφει. Στόχος της γυναίκας είναι η επιστροφή του άνδρα στη συζυγική οικία. Η διατροφή αποτελεί επομένως υποχρέωση του συζύγου προς τη σύζυγο, εφόσον υφίσταται ο συζυγικός δεσμός. Δεν αποτελεί δηλαδή δικαίωμα της συζύγου μετά τη λύση του γάμου. Το διαζύγιο λύει την υποχρέωση του συζύγου, όπως λύει και οποιαδήποτε έννομη σχέση μεταξύ των συζύγων. Αφαιρεί εξάλλου από τον άνδρα τη διαχείριση της προίκας της γυναίκας του, καθώς η προίκα επιστρέφει στη σύζυγο²⁴. Αποτελεί, τελικά, «προσωρινό μέτρο»²⁵, ανάλογο με την τοπική διά-

24. Εκτός από ορισμένες περιπτώσεις, στις οποίες την υπαιτιότητα στη λύση του γάμου φέρει η σύζυγος: μοιχεία, εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας και άρνηση συμβίωσης. Φαίνεται ωστόσο ότι το Εκκλησιαστικό Δικαστήριο κρίνει κατά περίπτωση.

25. Μ. Καραβοκυρός, *Τα του Οικουμενικού Πατριαρχείου δίκαια και προνόμια περί διατροφής εν γένει, διατροφής και φυλάξεως τέκνων κατά το Βυζαντινόν και Μουσουλμανικόν Δίκαιον*, Κωνσταντινούπολη 1913, σ. 75.

σταση. Το μέτρο της διατροφής δεν προϋποθέτει την ύπαρξη παιδιών. Έτσι, σε 15 από τις 25 αιτήσεις των ετών 1884-1895 και σε 15 από τις 28 αιτήσεις των ετών 1908-1910 εμφανίζονται παιδιά²⁶.

Ο Πίνακας 2 εμφανίζει την αναλογία ανδρών και γυναικών στις αγωγές διαζυγίου: τα δύο μέρη μοιράζονται τις αγωγές ενώπιον του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου. Αν όμως στις αγωγές των γυναικών συμπεριληφθούν οι αγωγές διατροφής, η γυναικεία παρουσία υπερτερεί της ανδρικής. Από τις 140 αγωγές λύσης του γάμου που κατέθεσαν άνδρες και γυναίκες και εκδικάστηκαν,

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Το ενάγον μέρος στις αγωγές διαζυγίου

Έτη	Ενάγοντες		Ανταγωγές	
	Ο σύζυγος	Η σύζυγος	Ο σύζυγος	Η σύζυγος
1884-1895	40	31	1	3
1908-1910	31	38	2	3
Σύνολο	71	69	3	6

το Εκκλησιαστικό Δικαστήριο απέρριψε 55, όπως φαίνεται στον Πίνακα 3, 40% του συνόλου. Και ενώ στην πρώτη περίοδο (1884-1895) οι άνδρες και οι γυναίκες μοιράζονται την υπαιτιότητα στο διαζύγιο, στη δεύτερη περίοδο, στα 1908-1910, υπερτερούν οι υπαίτιοι άνδρες. Η διαδικασία λύσης του γάμου είναι εξάλλου συνοπτική σ' αυτή την περίοδο: η συνεδρίαση του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου είναι σύντομη, καθώς η σύζυγος με δύο μάρτυρες δηλώνει ότι ο σύζυγος έχει εγκαταλείψει τη συζυγική οικία περισσότερο από τρία έτη και το διαζύγιο εκδίδεται εις βάρος του συζύγου για εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Η υπαιτιότητα στη λύση του γάμου

Έτη	Διαζύγια που εκδόθηκαν	Εξ υπαιτιότητας του συζύγου	Εξ υπαιτιότητας της συζύγου	Εις αμφοτέρους	Συναμεικτά
1884-1895	40	19	18	3	1
1908-1910	45	30	15	-	-
Σύνολο	85	49	33	3	1

26. Μία πιο ολοκληρωμένη μελέτη θα περιελάμβανε τα ζητήματα της κηδεμονίας των παιδιών και της χρησιμοποίησής τους από τους δύο συζύγους στη διαπραγμάτευση της σχέσης τους.

Ο καθορισμός της υπαιτιότητας στην έκδοση διαζυγίου, ο προσδιορισμός δηλαδή του υπαίτιου της ρήξης της συζυγικής σχέσης, παράγει ορισμένα αποτελέσματα: ο υπαίτιος δεν έχει συνήθως δικαίωμα να τελέσει δεύτερο γάμο²⁷. Μία άλλη συνέπεια της υπαιτιότητας αφορά στα περιουσιακά στοιχεία των συζύγων που συνδέθηκαν μέσω του γάμου: στο υπαίτιο μέρος δεν επιστρέφονται οι κινητές ή ακίνητες αξίες που έχει φέρει μαζί του στο γάμο. Στα 1887, ένας γιατρός της Μυτιλήνης που ζητά να λυθεί ο γάμος του λόγω ανικανότητας της γυναίκας προς συνάφεια, απαιτεί την —αξιόλογη— προίκα της συζύγου του. Στην αγωγή διαβάζουμε: «ἂν μὲν ὁ ἀνὴρ εἶναι αἴτιος τῆς διαζεύξεως ὑποβάλλεται αὐτὸς εἰς τὴν ἐπιστροφὴν τῆς προικὸς καὶ ἀπωλείας τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς, ἂν δὲ ἡ γυνή, εἰς τὴν ἐπιστροφὴν τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς καὶ τὴν ἀπώλειαν τῆς προικὸς τῆς ... οὕτω δὲ ἡ προῖξ καὶ ἡ προγαμιαία δωρεὰ ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἀπόλυτον κυριότητα τοῦ ἀναίτιου»²⁸. Αγνωοῦμε ωστόσο αν αυτή η ρύθμιση εφαρμόζεται στην πράξη. Ανάλογες αποφάσεις του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Μυτιλήνης δεν υπάρχουν. Στις περισσότερες περιπτώσεις που απαντώνται οικονομικές διεκδικήσεις ενόψει της λύσης του γάμου, το αναίτιο μέρος ζητά να του επιστραφούν μικρά συνήθως χρηματικά ποσά και κοσμήματα. Ο γάμος, ακριβώς όπως κατά τη σύναψή του, έτσι και κατά τη λύση του καθίσταται πεδίο οικονομικών διεκδικήσεων και συναλλαγών, ειδικά όταν πρόκειται για αξιοσημείωτες περιουσίες, εισοδήματα, προίκες. Η υπαιτιότητα παράγει επίσης αποτελέσματα και ως προς την «φύλαξιν» των παιδιών: για παράδειγμα, η κηδεμονία των παιδιών της γυναίκας, σε βάρος της οποίας εκδόθηκε διαζύγιο για μοιχεία, παραχωρείται στον πατέρα²⁹.

Το Εκκλησιαστικό Δικαστήριο Μυτιλήνης εκδίδει κατά την περίοδο που εξετάζουμε αποφάσεις λύσης του γάμου σε βάρος ενός από τους δύο συζύγους. Σε ένα σύνολο 85 διαζυγίων που εκδόθηκαν, μόνο 3 εκδόθηκαν «εις ἀμφοτέρους» και ένα «κατὰ συναίνεσιν» ή «κατὰ συγκατάβασιν ἐκκλησιαστικὴν». Φαίνεται ότι η τοπική Εκκλησία αρνείται το συναινετικό διαζύγιο, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σε άλλες Μητροπόλεις³⁰. Σε μία από τις τρεις

27. Και εδώ όμως φαίνεται ότι η Εκκλησία «ποιουμένη χρῆσιν τῆς οικονομίας», όπως σημειώνει ο Α. Χριστοφιλόπουλος, επιτρέπει το δεύτερο γάμο όχι μόνο στο αναίτιο, αλλά συχνά και στο υπαίτιο μέρος. Βλ. Α. Χριστοφιλόπουλος, *Δίκαιον και Ιστορία. Μικρά μελετήματα*, Αθήνα 1973, σ. 243.

28. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/2.

29. Δεν εξετάζουμε εδώ τα ζητήματα που σχετίζονται με την κηδεμονία των παιδιών, όπως ήδη έχουμε σημειώσει.

30. Αυτό εκφράζεται ρητά μέσα στο Αρχείο του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου. Βλ. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ, 2.1/19/84, όπου ο ενάγων αναφέρει ότι η Εκκλησία δεν εκδίδει συναινετικό διαζύγιο. Αντίθετα, στη Μητρόπολη Βελλάς-Ιωαννίνων το 47,6% των διαζυγίων εκδόθηκαν σε μία περίοδο που μελετήθηκε, τον 19ο αιώνα, «οικειοθελώς καὶ εὐχαρίστως».

περιπτώσεις που το διαζύγιο εκδίδεται εξ υπαιτιότητας αμφοτέρων, η απόφαση λαμβάνεται «καθότι ἀμφότεροι εἰσὶ μοιχοὶ»³¹: πρόκειται για τη μόνη περίπτωση, από όσες μελετήσαμε, που ο άνδρας χαρακτηρίζεται μοιχός — συνήθως κατηγορείται ότι «συζεῖ παρανόμως μετ' ἄλλης γυναίκος».

Ο Πίνακας 4 και ο Πίνακας 5 που εμφανίζουν τους λόγους για τους οποίους εκδόθηκαν διαζύγια σε βάρος του άνδρα ή της γυναίκας δείχνουν ότι οι μεν άνδρες είναι υπαίτιοι για τη λύση του γάμου, κυρίως γιατί εγκατέλειψαν τη συζυγική οικία, ενώ οι γυναίκες λόγω μοιχείας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Λόγοι έκδοσης διαζυγίου εξ υπαιτιότητας του συζύγου

Έτη	Σύνολο	Εγκατάλειψη συζυγικής οικίας	Εγκατάλειψη συζυγικής οικίας και συμβίωση μετ' ετέρας	Ανικανότης	Επί σκοφαντία	Επιβουλή κατά της ζωής
1884-1895	19	12	3	2	1	1
1908-1910	30	21	6	-	3	-
Σύνολο	49	33	9	2	4	1

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Λόγοι έκδοσης διαζυγίου εξ υπαιτιότητας της συζύγου

Έτη	Σύνολο	Μοιχεία	Άρνηση συμβίωσης	Εγκατάλειψη συζυγικής οικίας	Ανάτοια ασθένεια
1884-1895	18	10	4	3	1
1908-1910	15	12	1	2	-
Σύνολο	33	22	5	5	1

Η ταξινόμηση των αγωγών με βάση τον τόπο διαμονής των διαδίκων θα μπορούσε να υποδείξει κοινές ή διαφορετικές συμπεριφορές της υπαίθρου και της πόλης της Μυτιλήνης. Ο Πίνακας 6 εμφανίζει ωστόσο συχνότερα στις αγωγές τους ημερομίσθιους τόσο της πόλης όσο και της υπαίθρου. Τα φαινόμενα επομένως ρήξης της συζυγικής σχέσης πυκνώνουν σε ορισμένη κοινωνική ομάδα, εκείνη με τη μεγαλύτερη κινητικότητα, και όχι ανάλογα, από ό,τι η

Βλ. Ε. Νικολαΐδου, *ό.π.*, σ. 218. Στην Κω, επίσης, απαντάται κατά τον 18ο αιώνα μεγάλος αριθμός συνανετικών διαζυγίων. Βλ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *ό.π.*, σ. 10-13.

31. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ, 2.1/19/1487.

προέλευση των αγωγών δείχνει, με τον τόπο διαμονής. Έτσι, στις 140 αγωγές διαζυγίου, 54 κατατίθενται από άτομα που κατοικούν στη Μυτιλήνη και τα προάστιά της, ενώ οι υπόλοιπες 86 από την υπόλοιπη περιφέρεια της Μητρόπολης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Επάγγελμα του συζύγου που ενάγει - ενάγεται

Έτη	Εργάτες (*)	Τεχνίτες	Έμποροι	Υπάλληλοι (**)	Γεωργοί	Κτηματίες
1884-1895	16	19	7	2	6	2
1908-1910	28	12	5	6	-	1
Σύνολο	44	31	12	8	6	3

(*) Σ' αυτή τη στήλη τοποθετούμε επίσης τους αγωγιάτες - αμαξηλάτες - παραγωγείς, τους υπηρέτες και τους ψαράδες.

(**) Πρόκειται για εξαιρετικά ανομοιογενή ομάδα, αλλά σ' αυτά τα μικρά μεγέθη μια πιο λεπτομερής ταξινόμηση δεν θα άλλαζε τη συνολική εικόνα του πίνακα.

Οι ημερομίσθιοι και οι τεχνίτες και μικρέμποροι αποτελούν την κοινωνική ομάδα που κυριαρχεί στις αγωγές. Η παρουσία των εργατών εμφανίζει αύξηση στη δεύτερη περίοδο, ενώ αντίθετα η παρουσία της δεύτερης κατηγορίας είναι φθίνουσα. Ο πίνακας λοιπόν υποδεικνύει με σαφήνεια ότι η διάλυση του γάμου δεν αποτελεί πρακτική της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας που στη συνέχεια διαχέεται προς τις υπάλληλες ομάδες³².

Τελευταίο, αλλά όχι σημαντικό ζήτημα είναι η συσχέτιση διαζυγίου και ατεκνίας. Ακριβή στοιχεία για το ποσοστό άτεκνων ζευγαριών στις αγωγές λύσης του γάμου δεν διαθέτουμε. Μπορούμε όμως να δώσουμε ένα αρκετά αξιόπιστο ποσοστό, καθώς σε ελάχιστες περιπτώσεις διαπιστώνουμε ότι, ενώ υπάρχουν παιδιά, δεν αναφέρονται στις αγωγές. Στο σύνολο λοιπόν των 140 αγωγών, τα 63 ζευγάρια έχουν παιδιά, δηλαδή πάνω από τα μισά ζευγάρια είναι άτεκνα³³.

* * *

Οι αγωγές διαζυγίου εμφανίζουν υπεύθυνο τον ένα από τους δύο συζύγους. Το μέρος που καταφεύγει στο Εκκλησιαστικό Δικαστήριο ζητώντας να διευθετηθεί το πρόβλημά του επικαλείται τον κύριο, αλλά και δευτερεύοντες λόγους,

32. Βλ. Για το ζήτημα βλ. C. Ginsbourg, *Το τμή και τα σκονήκια*, Αθήνα 1994.

33. Η συνέχεια αυτής της έρευνας θα συμπεριλάβει το ζήτημα της ατεκνίας του συζυγικού ζεύγους και της ηλικίας των παιδιών τη στιγμή της κρίσης της συζυγικής σχέσης, εξετάζοντας ξεχωριστά το πρόβλημα στις διάφορες περιπτώσεις της κρίσης και διάλυσης του γάμου.

που το ωθούν στην κίνηση αυτή. Το άλλο μέρος απαντά, δίνοντας τη δική του εκδοχή. Στη βάση όλων των λόγων που οι αντίδικοι επικαλούνται και όχι των λόγων αποκλειστικά για τους οποίους εκδόθηκε διαζύγιο, ταξινομήσαμε τις περιπτώσεις, προσπαθώντας να αποδεσμεύσουμε κοινωνικές πρακτικές και μορφές ελέγχου στις οικογενειακές σχέσεις.

1. Γυναικοτοπική εγκατάσταση και ταύτιση της γυναίκας με το σπίτι

Η διαφωνία για τον τόπο διαμονής των συζύγων αποτελεί συχνή αιτία σύγκρουσης. Η διαφωνία περιγράφεται κυρίως ως άρνηση της γυναίκας να ακολουθήσει τον άνδρα της και αποτελεί για το Εκκλησιαστικό Δικαστήριο αιτία διαζυγίου εξ υπαιτιότητας της συζύγου. Η άρνησή της να ακολουθήσει το σύζυγο εμφανίζεται επίσης ως άρνηση υπακοής, κυρίως όταν η εργασία του άνδρα επιβάλλει τη διαμονή σε διαφορετική κοινότητα από αυτή που βρίσκεται η προικιά οικία. Αυτή είναι η περίπτωση ενός κτηματία και παντοπώλη από τη Μόρια, που διατηρεί εμπορικές σχέσεις με την Αίγυπτο — τον βλέπουμε να ταξιδεύει στην Αλεξάνδρεια. Η σύζυγός του, που κατοικεί στην προικιά της οικία των Παμφύλων, με το γιό τους, απαιτεί, το 1889, να υποχρεωθεί ο σύζυγος σε συμβίωση: σε περίπτωση άρνησής του, ζητά να εκδοθεί διαζύγιο εις βάρος του³⁴. Η απαίτησή της για συμβίωση σημαίνει τη συμβίωση στην προικιά οικία. Ο σύζυγος απαντά ότι «είναι πρόθυμος να αναλάβη τὰ συζυγικά του καθήκοντα» αν η σύζυγος μετοικήσει στη Μόρια «ένθα εργάζεται». Το Εκκλησιαστικό Δικαστήριο υποχρεώνει τη σύζυγο να εγκατασταθεί στη Μόρια «επειδή ἡ σύζυγος ὀφείλει νὰ παρακολουθῆ ἐκεῖ, ἔνθα οὗτος [ὁ σύζυγος] ἐργάζεται».

Ἄλλη περίπτωση, αυτή του συζύγου από τον Ανώματο, που ζητά τη λύση του γάμου εις βάρος της συζύγου του. Ο γάμος έγινε στην Πλαγιά, τόπο καταγωγής της γυναίκας, όπου και διέμειναν επί επτά έτη. Απέκτησαν ένα παιδί κι ο άνδρας αποφάσισε να μετακινηθεί στο χωριό του «λόγω εργασίας». Γράφει για τη σύζυγό του: «δὲν ἠθέλησε μὲ κανένα τρόπο νὰ μὲ ἀκολουθήσῃ». Πέντε έτη αργότερα καταθέτει την αγωγή, όπου υποστηρίζει ότι η γυναίκα του συζεί με άλλον. Μία γυναίκα, μάρτυρας στη δίκη, αναφέρει πως την άκουσε να λέει ότι «εἰς ξένον τόπον δὲν μεταβαίνει...»³⁵. Η ίδια ομολογεί ότι «ἠναγκάσθη» να έχει αθέμιτο σχέση.

Ανάλογη υπόθεση απασχολεί το δικαστήριο το 1908, όταν ένας γεωργός που διαμένει σε αγροτική περιοχή της Αγιάσου ενάγεται από τη σύζυγό του για εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας³⁶. Εκείνος ισχυρίζεται ότι η σύζυγος

34. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/50.

35. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/252.

36. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/1316.

μετά το γάμο δεν τον ακολούθησε και παρέμεινε στην προικιά της οικία, στην Πηγή· την διέτρεφε, υποχρεωμένος, καθώς ήταν, επί έξι έτη, μέχρις ότου πληροφορείται, το 1905, ότι συζεί με άλλον άνδρα, «έχει δέ και τεκνοποιήσει μετ' αὐτοῦ». Το διαζύγιο θα εκδοθεί εις βάρος της συζύγου. Εδώ, η άρνηση να ακολουθήσει το σύζυγο οφείλεται ή οδηγεί σε άλλη σχέση. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις η μοιχεία αποτελεί το λόγο του διαζυγίου. Το χαρακτηριστικό είναι ωστόσο η άρνηση της γυναίκας να εγκαταλείψει το σπίτι της.

Η γυναίκα πράγματι οφείλει να ακολουθεί το σύζυγο στον τόπο εργασίας του και επομένως και διαμονής του, αλλά όταν πρόκειται για σταθερή διαμονή. Έτσι, στα 1908, το Εκκλησιαστικό Δικαστήριο δικαιώνει τη σύζυγο από τα Λουτρά που ζητά διατροφή γιατί μετά από δεκάμηνη έγγαμη συμβίωση εγκαταλείπεται από το σύζυγό της, που είναι αγωγιάτης και εποχιακός εργάτης στις απέναντι ακτές³⁷. Αυτός ισχυρίζεται ότι είναι πρόθυμος να συμβιώσει, απαιτεί όμως να τον ακολουθήσει στην «'Ανατολή, ένθα έργάζεται». Το Μητροπολιτικό Συμβούλιο απορρίπτει το αίτημά του γιατί «ό έναγόμενος δέν έχει εις 'Ανατολήν μόνιμον κατοικίαν, αλλά προσωρινῶς μετέβη ὅπως ὅλοι οί έκει κατ' έτος μεταβαίνοντες έργάται...» και απαιτεί τη συμβίωση στο μόνο τόπο κατοικίας.

Ένας άλλος αγωγιάτης από τον 'Ανω Χάλικα, παντρεύεται στην Αγία Μαρίνα, όπου βρίσκεται και η προικιά οικία. Ο ίδιος ισχυρίζεται, ένα χρόνο μετά το γάμο, όταν ενάγεται από τη σύζυγό του για εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας, ότι κατά τη σύνταξη του προικοσυμφώνου είχε συμφωνηθεί να πωληθεί η προικιά οικία και να κτισθεί νέα, στον 'Ανω Χάλικα, όπου πρέπει να μένει για λόγους εργασίας. Στην επιμονή του να πωληθεί η προικιά οικία, η γυναίκα απαντά ότι «πρός τὸ παρὸν οὐδέν δύναται νά πράξη, ὅμως ἀφοῦ συνετισθῆ καὶ συζήση μετ' αὐτῆς ἐπί τινα χρόνον ἐν ἁρμονίᾳ δύναται κατόπιν καὶ αὐτὴ νά θυσιάση τι ὑπὲρ αὐτοῦ»³⁸. Η θυσία λοιπόν της συζύγου προϋποθέτει εξετάσεις καλής διαγωγής από το σύζυγο και το δικαστήριο συμφωνεί.

Σε αυτές τις περιπτώσεις διαφωνίας και σύγκρουσης των συζύγων ο κανόνας —η γυναίκα οφείλει να ακολουθεί τον άνδρα— αντιτίθεται στην πρακτική: την κατοχή της συζυγικής οικίας από τη γυναίκα και την πρόσδεσή της με αυτήν και το συγγενειακό της δίκτυο³⁹. Επομένως, όσες φορές εμφανίζεται ως αιτία σύγκρουσης ο τόπος διαμονής του συζυγικού ζεύγους, πρόκειται για

37. A.E.Δ.Μ.- ABE 21/19/1357.

38. A.E.Δ.Μ.- ABE 21/19/324.

39. Βλ. E. Papataxiarchis, «Male Mobility and Matrilocality in the Aegean Basin».

άρνηση της γυναίκας να απομακρυνθεί από το χώρο που κοινωνικά και συμβολικά την προσδιορίζει στην τοπική κοινωνία. Η γυναικοτοπική εγκατάσταση του συζυγικού ζεύγους καθιστά δυνατή την άρνηση της γυναίκας να ακολουθήσει τον σύζυγο.

Η πρόσδεση της γυναίκας στην υπό κατοχή της συζυγική οικία δεν καθίστά καθόλου αξιοζήλευτο ένα μέλλον που φέρει τα χαρακτηριστικά της συνεχούς μετακίνησης εξαιτίας της εργασίας του συζύγου. Φαίνεται δηλαδή ότι, στα 1900, οι γυναίκες δεν συγκινούνται από την προοπτική του γάμου με ένα σύζυγο «δημόσιο υπάλληλο», που μετατίθεται διαρκώς: στα 1909, ένας «γραμματεύς» από τις απέναντι ακτές, που, μετά από διαδοχικές μεταθέσεις —Αδραμύττιο, Τένεδος, επαρχία Περγάμου, Λήμνος— εγκαθίσταται στη Μυτιλήνη, ζητά τη λύση του γάμου του για εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας από τη σύζυγο. Αυτή έχει επιστρέψει στο σημείο εκκίνησης του ζεύγους, το Αδραμύττιο, έχοντας χάσει σ' αυτές τις μετακινήσεις ένα παιδί⁴⁰.

Αν η γυναίκα αρνείται να αποχωριστεί την προικιά οικία και να εγκατασταθεί εκεί όπου ο σύζυγός της θέλει να ζήσουν, είναι ευνόητοι οι κραδασμοί που θα υποστεί η συζυγική σχέση, στην πρόθεση του συζύγου να εκποιήσει τα προικιά ακίνητα και ακόμη περισσότερο την προικιά οικία. Οι σχετικές περιπτώσεις είναι αρκετές. Αν και το δείγμα μας είναι μικρό, φαίνεται ωστόσο ότι οι τεχνίτες και οι μικρέμποροι πιέζουν περισσότερο από άλλες κοινωνικές ομάδες προς την κατεύθυνση της εκποίησης της προικιάς οικίας, ενώ συχνά κατηγορούνται από τις συζύγους για το «πάθος τῆς οίνοποσίας» από το οποίο κατέχονται.

Έτσι ένας γεωργός από το Πλωμάρι το 1890 καταφεύγει στο Εκκλησιαστικό Δικαστήριο και ζητά να υποχρεωθεί η γυναίκα του να τον δεχθεί στη συζυγική οικία, από όπου τον έδιωξε, μετά από δεκατρία έτη έγγαμης συμβίωσης. Εκείνη όμως απαντά ότι «μόνος εγκατέλειψε την οίκιαν του ... επειδή [αὐτῆ] δὲν παρεδέχετο νὰ ἐκποιήσῃ τὰ κτήματά της καὶ οἰκίαν»⁴¹.

Την ίδια εποχή εκδικάζεται μία υπόθεση συζυγικής διαφοράς, όπου ο «κατάχρεως ... καθ' ἑκάστην μεθυσκόμενος» σύζυγος, παντοπώλης στη Μυτιλήνη, ισχυρίζεται ότι η γυναίκα του εγκαταλείπει τη συζυγική οικία, αλλά «οὔτε καὶ τὸν πρὸς ἐμὲ ὀφειλόμενον σεβασμὸν ἐπιδεικνύει...». Η σύζυγος αναφέρει στην ανταγωγή της ότι η «ἀρχικὴ διχόνοια προῆλθεν διότι δὲ συνήθουν νὰ πωλήσω τὴν προικῶν μου οἰκίαν»⁴² και ζητά την εξασφάλιση της προίκας της.

Σε μία περίπτωση λύσης του γάμου σε βάρος της συζύγου, που εγκατέ-

40. Α.Ε.Δ.Μ. - ΑΒΕ 2.1/19/1437.

41. Α.Ε.Δ.Μ. - ΑΒΕ 2.1/19/94.

42. Α.Ε.Δ.Μ. - ΑΒΕ 2.1/19/96.

λειψε τον κουρέα σύζυγό της και πήγε στην πατρίδα της, το Δεκελί, μαζί με το παιδί της, η γυναίκα ισχυρίζεται ότι ο άνδρας της την επέζε να πωλήσει την προικιά της οικία⁴³.

Ανάλογη είναι η περίπτωση ενός χρυσοχόου που ζει στη Μυτιλήνη. Έξι μήνες μετά το γάμο του, ζητά την επέμβαση του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου γιατί η σύζυγος, μετά από μία τρίμηνη έγγαμη συμβίωση, τον έδιωξε από την συζυγική οικία. Εκείνη απαντά ότι την «έκαταπίεζε» να πωλήσει την προικιά οικία που είναι η μόνη της περιουσία και ότι αυτός την εγκατέλειψε «ένεκα αυτής της αιτίας»⁴⁴. Την ίδια απαίτηση έχει και ένας ράπτης, που μετά από 24 έτη έγγαμου βίου προτρέπει τη σύζυγο να εκποιήσει την προικιά οικία. «Μή παραδεχθεῖσα τὴν τοιαύτην παράλογον ἀπαίτησιν», εγκαταλείφθηκε από το σύζυγό της⁴⁵.

Και μία περίπτωση όπου η σύζυγος έχει ακολουθήσει τον «χαλικέα» σύζυγό της στην Κωνσταντινούπολη. «Ἐπειδὴ ὅμως τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του δὲν ἐπῆρκει εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν οἰκιακῶν ἀναγκῶν, διότι τὸ πλεῖστον αὐτοῦ μέρος ἐχρησίμευεν εἰς κορεσμὸν τοῦ κατέχοντος αὐτὸν δεινοῦ πάθους τῆς οἰνοποσίας μὲ ἀπέστειλεν ἐνταῦθα ... [στὴ Μυτιλήνη]. Τὸ δὲ μέγα κατ' ἐμοῦ παράπονον εἶναι ὅτι μεθ' ὅλας τὰς ἀπὸ τοῦ γάμου ἡμῶν ἀρξάμενας προσπάθειάς του δὲν κατώρθωσε νὰ μὲ πείσῃ νὰ πωλήσω τὴν ... προικῶν οἰκίαν μου...»⁴⁶. Ζητά τη λύση του γάμου εις βάρος του συζύγου — για τετραετή εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας. Ο σύζυγος αντιπαρέχεται τις κατηγορίες της συζύγου, ισχυρίζεται πως την έστειλε στη Μυτιλήνη για να «προφυλάξῃ τὸ νεογέννητον τέκνον των τῆς ἐπιχωριαζούσης τότε ἐν Κωνσταντινυπόλει διφθερίτιδος...», δηλώνει ότι είναι πρόθυμος να συζήσει μαζί της, αλλά «ὀφείλει νὰ μὴν ἀκούῃ τὰς προτροπὰς τῶν συγγενῶν της καὶ νὰ προσέλθῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν ὅπου τὰ συμφέροντά του εἰσὶ συγκεντρωμένα».

Το ίδιο πάθος, αλλά και άλλα, κατέχει τον «αμαξηλάτη» που ζει στη Σμύρνη, όπου τον ακολουθεῖ η γυναίκα του μετά το γάμο. Η ίδια περιγράφει τις άθλιες συνθήκες ζωής τους, σε μία παράγραφο στη συνοικία των «χαμαιτυπείων» και τη βάνουση συμπεριφορά του συζύγου της που σπαταλά «τὸν μικρὸν αὐτοῦ μισθὸν εἰς οἰνοποσίας καὶ πορνείας»⁴⁷. Όταν χάνει τη δουλειά του, την πιέζει να πωλήσει την προικιά οικία στη Μυτιλήνη. Ο αδελφός της γυναίκας του, του στέλνει ένα απειλητικό γράμμα από τη Μυτιλήνη που τελειώνει με την προειδοποίηση ότι «ἐμεῖς [οἱ συγγενεῖς τῆς γυναίκας του] δὲν εἴ-

43. A.E.Δ.Μ. - ABE 2.1/19/134.

44. A.E.Δ.Μ. - ABE 2.1/19/181.

45. A.E.Δ.Μ. - ABE 2.1/19/293.

46. A.E.Δ.Μ. - ABE 2.1/19/339.

47. A.E.Δ.Μ. - ABE 2.1/19/182.

μαστε σάν τὸ δικό σου γένος» κατηγορώντας την μία του αδελφή για αλλαξοπιστία και την άλλη για πορνεία.

Αρκετές είναι οι περιπτώσεις στις οποίες ο σύζυγος ισχυρίζεται ότι η γυναίκα του, τον «ἀπέβαλε», τον «ἐξεδίωξε» από την προικιά οικία. Το ερώτημά μας αφορά εδώ στον τρόπο με τον οποίο αποτυπώνονται οι ενδοσυζυγικές σχέσεις κυριαρχίας: ο ναυτικός που εκδιώκεται από τη συζυγική οικία, το 1888, ζητά «...νά ὑποχρεωθῆ [ἢ σύζυγος] ... εἰς τὴν συμβίωσιν ... ἐπειδὴ κεφαλὴ τῆς οἰκογενείας ἀναγνωρίζεται ὁ ἀνὴρ ... ἐπειδὴ ἡ γυνὴ ὀφείλει εὐπειθειαν καὶ ὑποταγὴν εἰς τὸν σύζυγόν της»⁴⁸. Η σύζυγος εδώ ισχυρίζεται ότι αυτός την απέβαλε και συζεί με την νύφη του. Σε άλλες περιπτώσεις η γυναίκα αποβάλλει τον άνδρα της από την προικιά οικία και συζεί, σ' αυτή την οικία, με άλλον άνδρα⁴⁹: ισχυρίζεται όμως ότι είναι ο σύζυγος αυτός που εγκατέλειψε τη συζυγική οικία. Ακόμη και στην περίπτωση που η εκδίωξη επινοείται για να αποφύγει ο σύζυγος τις έννομες συνέπειες, η συχνή αναφορά της υποδηλώνει μία παγιωμένη πρακτική. Το προνόμιο της κατοικίας είναι στα χέρια της γυναίκας που το χρησιμοποιεί και το καθιστά αντικείμενο διαπραγματεύσεως της συζυγικής σχέσης. Το χρησιμοποιεί με την άρνησή της να ακολουθήσει τον σύζυγο σε άλλη κατοικία, με την άρνησή της να συμφωνήσει στην εκποίηση της προικιάς οικίας, με την αποπομπή τέλος του συζύγου από το χώρο της. Και τα τρία αυτά παραδείγματα μαρτυρούν ότι η γυναίκα δεν προσκολλάται στο σύζυγο, αλλά στην προικιά οικία. Ο δε σύζυγος, από τη μητρική προικιά οικία, όπου έχει ήδη εσωτερικεύσει τις ενδοοικογενειακές ισορροπίες, μετακινείται, ενήλικας πια, στην προικιά οικία της συζύγου του. Ο «τοπικός νόμος» της κοινότητας της Στύψης θα εκφράσει, το 1870, την τάση κατάρτησης του παλιού συστήματος προικοδοσίας, επιτρέποντας στον προικοδότη να προικίσει με οικία «τότε μόνον ... ὅταν δὲν ἔχη κτῆμα τῆς ἐξοχῆς ἢ χρήματα, καὶ ὁπόταν ἤθελε συνθηκολογήσει μὲ ξένον γαμβρόν»⁵⁰. Όμως, η εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας χρησιμοποιείται ως διαπραγματευτικό όπλο και από την πλευρά του συζύγου: η γυναίκα προσκολλάται μεν στην προικιά οικία, αλλά με προϋπόθεση την παρουσία ενός άνδρα για τις δραστηριότητες του οίκου.

2. Η ανδροική κινητικότητα. Εγκατάλειψη και συμβίωση με άλλη γυναίκα

Η εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας αποτελεί το συχνότερο λόγο λύσης του γάμου εξ υπαιτιότητας του άνδρα. Η σύζυγος οφείλει να εξαντλήσει την τριε-

48. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/23.

49. Βλ. για παράδειγμα Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/128.

50. Δ. Μαντός, ὁ.π., σ. 96-115.

τία που προβλέπεται για να καταφύγει στο Εκκλησιαστικό Δικαστήριο, η δε εγκατάλειψη πρέπει να είναι συνεχής. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο διαφορετικές μορφές εγκατάλειψης: στη μία περίπτωση ο σύζυγος φεύγει αμέσως μετά το γάμο, «άνευ ούδεμίας προφάσεως και άφορμής»· στην άλλη περίπτωση έχει προηγηθεί, για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, έγγαμη συμβίωση, που χαρακτηριστικό της είναι οι συνεχείς συγκρούσεις.

Στην πρώτη περίπτωση λίγες ημέρες, λίγες εβδομάδες, λίγους μήνες μετά το γάμο, ο σύζυγος εγκαταλείπει τη συζυγική οικία. Πρόκειται συχνά για «εργάτες», που απασχολούνται στη Λέσβο, όσο και σε περιοχές της Μικράς Ασίας. Σε κάποια μετακίνησή τους στην «Ανατολή» παραμένουν εκεί και δεν ξαναγυρίζουν⁵¹. Στην εκδίκαση της υπόθεσης ο εναγόμενος είναι απών και δεν υπάρχει απάντηση στις αιτιάσεις της συζύγου. Η εγκατάλειψη εμφανίζεται χωρίς κίνητρο καθώς η σύζυγος αναφέρει απλά ότι «άνευ νομίμου λόγου και άφορμής» εγκαταλείπεται. Σε ποιές προσδοκίες του συζύγου δεν ανταποκρίνεται η συζυγική σχέση; Πρόκειται για ματαίωση οικονομικών, κοινωνικών ή συναισθηματικών προσδοκιών;

Στη δεύτερη περίπτωση, η κατάσταση είναι διαφορετική. Η σύζυγος υπομένει συνήθως τη βάνουση ή ανοίκεια συμπεριφορά του συζύγου για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, μέχρις ότου ακριβώς την εγκαταλείψει. Τότε ζητά διατροφή ή διαζύγιο. Το ερώτημα που θέτουμε εδώ είναι το εξής: αν ο άνδρας δεν εγκατέλειπε την προικιά οικία, θα ζητούσε η γυναίκα τη λύση του γάμου (για βάνουση ή ανοίκεια συμπεριφορά του συζύγου); Δηλαδή, ποιό είναι το όριο ανοχής της συζύγου απέναντι στον ανάρμοστα συμπεριφερόμενο σύζυγο; Τι είναι ανεκτό στη συζυγική σχέση; Από ό,τι φαίνεται, καθώς η πλειονότητα των αγωγών διαζυγίου που κατατίθενται από τις συζύγους αναφέρεται στην εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας, το όριο ανοχής της συζύγου δεν εξαντλείται και δεν συνδέεται με την επαναλαμβανόμενη ανοίκεια συμπεριφορά, παρά όταν πλέον η σύζυγος εγκαταλείπεται. Είναι επομένως η εγκατάλειψη, ο χωρισμός από κοίτης και τραπέζης που οδηγεί στην εξάντληση του ορίου ανοχής. Η βάνουση συμπεριφορά δεν αποτελεί τον κεντρικό λόγο πάνω στον οποίο στηρίζονται οι αγωγές: «έξασκείται» από το σύζυγο πλάι σε άλλες όψεις μιας «άτοπης διαγωγής»⁵². Στις περιπτώσεις μάλιστα έκδοσης διαζυγίου που διερευνούμε δεν απαντάται περίπτωση λύσης του συζυγικού δεσμού εξαιτίας της βάνουσης και ανοίκειας συμπεριφοράς του συζύγου⁵³.

51. Βλ. για παράδειγμα Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/81, 1317, 1414.

52. Που είναι η εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας, το «πάθος της οινοποσίας», η πίεση να πωληθεί η προικιά οικία.

53. Βλ. επίσης R. Phillips, *Putting asunder. A history of divorce in Western Society*, Cambridge 1988, σ. 326, για την κοινωνική ανοχή απέναντι στη βάνουση συμπεριφορά του συζύγου προς τη σύζυγο.

Το όριο ανοχής της συζύγου φαίνεται λοιπόν ότι εξαντλείται με την πράξη της εγκατάλειψης της συζυγικής οικίας από τον άνδρα. Έτσι ο σύζυγος από τα Πάμφυλα που ενάγεται για εγκατάλειψη μετά από δώδεκα έτη έγγαμης συμβίωσης κατηγορείται για βάνανυση συμπεριφορά. Η σύζυγος περιγράφει στην αγωγή της: από την αρχή του γάμου «ήρξατο ποτίζων με καθ' ἑκάστην πλήρες ποτήριον πικρίας, ὕπερ ἠναγκαζόμεν μέχρι πυθμένος νὰ ἐκκενώνω ἑλεηνολογοῦσα τὴν τύχην μου»⁵⁴. Ζητά «ὅ,τι ὁ νόμος καθορίζει». Δύο χρόνια αργότερα, λύεται ο γάμος σε βάρος του συζύγου.

Η σύζυγος θα επιμείνει στην έκδοση διαζυγίου σε βάρος του συζύγου όταν την εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας συνοδεύει «ἀθέμιτη σχέση» με άλλη γυναίκα, ακόμη περισσότερο αν ο σύζυγός της έχει αποκτήσει με την τελευταία παιδιά. Έτσι, η εγκαταλελειμμένη σύζυγος από τα Λουτρά μετατρέπεται το αίσθημα της απόρριψης «σὲ αἴσθημα ἀκατασχέτου ἀποστροφῆς», που της δημιούργησε η «ἐπὶ τοιοῦτον χρονικὸν διάστημα παραταθεῖσα ἐμμονὴ αὐτοῦ ἐν τῇ παρανομίᾳ»⁵⁵. Δεν είναι επομένως η ίδια η «παρανομία» που προσδιορίζει την εξάντληση του ορίου αποδοχής του συζύγου όσο η ἐμμονή του στην παράνομη σχέση, η ἀρνήση δηλαδή ἐπιστροφῆς στην εγκαταλελειμμένη σύζυγο.

Η εξωσυζυγική ερωτική σχέση τιμωρείται παραδειγματικά στο πρόσωπο της συζύγου⁵⁶, ενώ από το σύζυγο απαιτείται η διόρθωση, με την ἐπιστροφή στη συζυγική οικία. Τη διαφορετική αυτή αντιμετώπιση των «ἀθέμιτων» σχέσεων των συζύγων αποτυπώνει με σαφήνεια το 1894 ένας κρεοπώλης του Πλωμαρίου. Η σύζυγός του έχει επιτύχει την έκδοση απόφασης της δημογεροντίας, που επικυρώνει το Μητροπολιτικό Συμβούλιο Μυτιλήνης. Με αυτή την απόφαση, ο άνδρας της, που συζεί με «παλλακίδα» και έχει αποκτήσει μαζί της παιδιά, υποχρεώνεται να καταβάλλει «σιτηρέσιον» (διατροφή) στη σύζυγο και τα παιδιά του που εγκατέλειψε. Εκείνος ισχυρίζεται ότι η γυναίκα του τον απέβαλε πριν από πέντε χρόνια από την προικιά οικία, «μεθ' ὅλας δὲ τὰς προτροπὰς μου δὲν ἐδέχθη ἔκτοτε νὰ συζήσωμεν ἀρμονικῶς». Και συνεχίζει: «Ἐπειδὴ, καὶ ἂν θεωρηθῆ ἄληθης ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτῆς ὅτι συζῶ μεθ' ἑτέρας γυναικός, τοῦτο δὲν δικαιολογεῖ τὴν ἀντίδικόν του νὰ μὴ μὲ παραδέχεται εἰς τὴν οἰκίαν της. Εἶναι δὲ μωρὰ καὶ παράλογος ἡ αἰτιολογία ... ὅτι δῆθεν παρεβίασα τὴν συζυγικὴν πίστιν. Τὴν παραβίασιν τῆς συζυγικῆς πίστεως ὁ νόμος τιμωρεῖ αὐστηρῶς εἰς τὸ πρόσωπον τῆς γυναικός, ἡ δὲ κοινωνία θεωρεῖ τὴν τιμὴν τοῦ ἀνδρός δεινῶς προσβαλλομένην ὑπὸ τοιαύτης παραβιάσεως, οὐδόλως ὅμως ἐγγί- ζουσι τὴν τιμὴν τῆς γυναικός αἱ παρεκτροπαὶ τοῦ ἀνδρός. Ὅσάκις δὲ ὁ ἀνὴρ

54. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/142.

55. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/114.

56. Βλ. παρακάτω, σ. 132.

συζῆ μεθ' ἐτέρας γυναικός, τότε μόνον ὁ νόμος παρέχει τῇ συζύγῳ τὸ δικαίωμα νὰ ζητήσῃ τὴν ἀπὸ τοῦ ἀνδρὸς διάζευξιν, ὅταν οὗτος δεόντως νουθετηθεὶς ἐπιμένῃ εἰς τὴν ἀπρεπῆ διαγωγὴν του. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁμοῦς ὁ ἀνὴρ ... χωρὶς νὰ περιμένῃ νὰ νουθετησῶσι αὐτόν, οὐκ ἐπαύσατο ζητῶν παρὰ τῶν ἀρμόδιων ἀρχῶν νὰ πείσῃ τὴν σύζυγόν του νὰ συμβιώσῃ μετ' αὐτοῦ. Τίς ἄρα δέον νὰ θεωρηθῆ ὡς παραβιάζων τὰ συζυγικά του καθήκοντα, ἐγὼ ἢ ἡ ἀντίδικος;»⁵⁷. Το Ἐκκλησιαστικὸ Δικαστήριον θα ἐκδώσῃ διαζύγιο σε βάρους του συζύγου, γιατί, ὅπως φαίνεται, ἡ ρητορική του κειμένου ἀπέχει ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς ἐγκατάλειψης.

Ἡ νέα ἀθέμιτη σχέση τοῦ συζύγου συνάπτεται κάποτε με πρόσωπο τοῦ συγγενειακοῦ δικτύου: ὁ σύζυγος συμβιώνει με τὴ νύφη του⁵⁸, ἐνὸς προτιμάται ἐπίσης ἡ δευτέρα ἐξαδέλφη⁵⁹. Οἱ σχέσεις αὐτές προϋπάρχουν κάποτε τοῦ γάμου, ὁπότε ἡ ἐγκατάλειψη τῆς συζύγου σημαίνει τὴν ἐπιστροφή στὴν προηγούμενη ἐρωτική σχέση, τὴν ὁποία ὁ γάμος δὲν ἀποδυναμώνει. Ἡ προσπάθεια συμμόρφωσης πρὸς τὸν κανόνα καὶ τὸ θεσμικὸ πλαίσιο, ποῦ ἀπαγορεύει τὸ γάμο μετὰξὺ δευτέρων ἐξαδέλφων⁶⁰, δὲν εἶναι πάντοτε ἐπιτυχής. Φαίνεται μάλιστα ὅτι παρόμοιοι γάμοι δὲν εἶναι σπάνιοι στὶς κοινότητες τοῦ νησιοῦ. Τὴν ἀπόσταση αὐτὴ μετὰξὺ τοῦ κανόνα —ποῦ τοὺς ἀπαγορεύει— καὶ τῆς πρακτικῆς —ποῦ τοὺς συμπεριλαμβάνει στὶς γαμήλιες στρατηγικές— ἐκφράζουν εὐγλωττα οἱ σύζυγοι τοῦ Κάτω Τρίτου ζητώντας τὴ νομιμοποίηση τοῦ γάμου τοὺς ποῦ ἔχει γίνει δεκατρία χρόνια νωρίτερα: «... Ἄν καὶ τυγχάνωμεν δευτεροὶ ἐξαδέλφοι μετὰξὺ μας, οὐχ ἤττον ἅμα ἔνεκα τοῦ ὀλιγαριθμοῦ τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου Κάτω Τρίτους, ἔνεκα τῶν τόσων καὶ τόσων ὁμοίας φύσεως συνοικεσιῶν, ἢ Ἐκκλησία κατ' οἰκονομίαν ἐπέτρεψε τὸν γάμον μας... εἶναι ὅλως ἀπάνθρωπον καὶ ἄδικον ἵνα τὰ ἄθῶα τέκνα μας φέρουσι τὸ ἐξὑβριστὸν ὄνομα τῶν νόθων τέκνων...»⁶¹. Ἡ Μητρόπολις ἐκδίδει ἀπόφαση νομιμοποίησης τοῦ γάμου «ἐπειδὴ ... συμβιοῦσι ἐπὶ δεκατρία ἔτη» καὶ ἔχουν ἀποκτήσει παιδιὰ.

Ἐγκατάλειψη τῆς συζυγικῆς οἰκίας καὶ συμβίωση με ἄλλῃ γυναίκα: ὅταν ὁ σύζυγος ἐρχεται σε δευτέρου γάμο, φέρνοντας μαζί του καὶ τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὸν πρῶτο τοῦ γάμο. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Μαριγῶς ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη, ἐναντίον τῆς ὁποίας ὁ σύζυγος ἐγείρει ἀγωγὴν τὸ 1884, διότι «ἔνεκα χρονίας ἀσθενείας» εἶναι ἀνίκανη «εἰς ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων καὶ ὑποχρεώσεων

57. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/326.

58. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/23.

59. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/1395, 211.

60. Βλ. Χρ. Σταυράκογλου, «Μία Μητροπολιτικὴ Ἐπιστολή τοῦ 1847 ἀπὸ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ἀρχιεπίσκοπου τῆς Βασιλικῆς, Λεσβιακά, ΙΔ' (1993), σ. 328-329.

61. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/1371.

αυτῆς). Ο ίδιος είχε ζητήσει και προ τριών ετών τη λύση του γάμου. Η σύζυγος απαντά ότι η συμβίωσή τους διήρκεσε τρεις μόνο μήνες· «ἔχουσα πλήρη συναίσθησιν τῶν πρὸς τὸν σύζυγον καθιχόντων, πάσης γυναικὸς κατανοούσης τὸν προορισμὸν τοῦ γάμου, κατέβαλλον ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τοῦ γάμου μας πᾶν τὸ ἐπ' ἐμοί, ἵνα καταστήσω εὐδαίμονα καὶ ἄρμονικὴν τὴν μετ' αὐτοῦ συμβίωσίν μου καὶ δὲν ἔπαυσα περιποιουμένη καὶ ἀγαπῶσα ὡς ἕμὸν τὸ ἐκ πρώτου γάμου τέκνον τοῦ συζύγου μου, προσπαθοῦσα νὰ μὴ δώσω αὐτῷ ἐλαχίστην ἀφορμὴν παραπόνων, καίτοι παρέχονται μοι πολλάκις τοιαῦται διὰ τοῦ τρόπου του». Ὅταν αὐτὸ το παιδί ασθένησε, το περιποιήθηκε, ασθένησε ὁμως καὶ αὐτή. Τότε ο σύζυγος «ἐγκατέλειψέ με κλινήρη καὶ ἀποσυρθεὶς ... εἰς ἄλλην οἰκίαν μετὰ τοῦ τέκνου του καὶ τῆς τροφοῦ αὐτοῦ, πρὸς ἣν ἐπεδαψίλευε πάντοτε πλειότερας φιλοφρονήσεις καὶ περιποιήσεις κατὰ τὴν τρίμηνον συμβίωσίν μας, παρ' εἰς ἐμὲ τὴν ἰδίαν τοῦθ' ὕπερ καιρίως μὲ ἔθλιβεν, ἀλλ' ὑπέμενον ἐλπίζουσα ὅτι βραδύτερον θὰ παύσῃ τὸ σκάνδαλον τοῦτο...»⁶². Το σκάνδαλο ὁμως δὲν ἔπαυσε· φημιολογείται μάλιστα ὅτι ἔχει συνάψει («κρύφιο γάμο») με αὐτὴ τὴν «ἐταίρα».

Προτίμηση λοιπὸν τῆς τροφοῦ ἀπὸ τῆς συζύγου. Ἡ προτίμηση τῆς υπηρέτριας ἀπὸ τῆς συζύγου που το 1909 ζητά διαζύγιο σε βάρος τοῦ συζύγου για εγκατάλειψη τῆς συζυγικῆς οἰκίας καὶ συμβίωση με ἄλλη. Εκείνος υποστηρίζει στο Ἐκκλησιαστικὸ Δικαστήριον ὅτι «ἐξ ἀνάγκης» τὴν εγκατέλειψε· «ἐπειδὴ ... δὲν ἤθελε νὰ περιποιηθῇ τὰ ἐκ τοῦ πρώτου γάμου τέκνα του ἀπεσύρθη ἐξ αὐτῆς καὶ προσέλαβεν ὑπηρέτριαν ὅπως περιποιεῖται αὐτά»⁶³. Ἡ σύζυγος ισχυρίζεται: τὴν «ἔχει οὐχὶ ὑπηρέτριαν ἀλλὰ ἐρωμένην». Ἡ νέα συγκατοίκος, εἴτε εἶναι μόνον υπηρέτρια ἢ υπηρέτρια καὶ ἐρωμένη, θὰ αναλάβει τὸ ρόλο που, κατὰ τὸν ισχυρισμὸ τοῦ συζύγου, ἡ σύζυγος αρνεῖται: τῆς φροντίδας τῶν παιδιῶν.

Σε αὐτές τις δύο περιπτώσεις οἱ ἄνδρες ισχυρίζονται ὅτι «ἐξ ἀνάγκης» εγκαταλείπουν τὴν σύζυγόν τους ἀλλὰ δὲν ἀποδέχονται ρητὰ τὴν κατηγορία για συμβίωση με ἄλλη γυναίκα. Το 1909, ἓνας ἀχθοφόρος ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἡ σύζυγός του ἀπαιτεῖ διατροφή, εφόσον δὲν επιστρέφει στὴ συζυγικὴ οἰκία, προεκτείνει αὐτὸ τὸ «ἐξ ἀνάγκης» καὶ στὴ συμβίωση με ἄλλη γυναίκα, ἀναφέροντας κατὰ τὴν ἐκδίκαση τῆς υπόθεσης, ὅτι ἡ σύζυγός του ἔχει «οὐχὶ μόνον πλείστας ὄσας σωματικὰς ἀτελείας, ἀλλὰ καὶ βαναυσότατα ἐφέρετο ... Ἐνεκα δὲ τούτων ἠναγκάσθη νὰ ἀπομακρυνθῇ ἐξ αὐτῆς καὶ νὰ συζῇ μετ' ἄλλης γυναικὸς»⁶⁴.

Στὴν εγκαταλειμμένη σύζυγο προσφέρονται δύο δυνατότητες ἀπὸ τὸ υπάρ-

62. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/18.

63. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/1388.

64. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/1353.

χον θεσμικό πλαίσιο: να απαιτήσει από το σύζυγο να τη διατρέφει μέχρις ότου επιστρέψει στη συζυγική οικία ή να ζητήσει λύση του γάμου μετά από τρία έτη συνεχούς απουσίας. Να συνδυάσει επίσης και τα δύο: διατροφή στην αρχή, διαζύγιο μετά από τρία έτη. Σε αρκετές περιπτώσεις διαζυγίων έχουν προηγηθεί αγωγές διατροφής, αλλά φαίνεται πως η απόφαση του δικαστηρίου για διατροφή δεν εκτελείται, ειδικά στις περιπτώσεις εγκατάλειψης της συζυγικής οικίας και συμβίωσης με άλλη γυναίκα.

3. Γυναικεία κινητικότητα και ανυπακοή

Η εγκατάλειψη του συζυγικού οίκου, αν και αποτελεί την κυρίαρχη στον ανδρικό πληθυσμό πρακτική, απαντάται και από την πλευρά των γυναικών. Είναι η περίπτωση της συζύγου που εγκαταλείπει τη συζυγική οικία (χωρίς την άδεια) του συζύγου. Πότε εγκαταλείπει η σύζυγος την ιδιόκτητη συζυγική οικία; Φαίνεται ότι η πρόσδεση της γυναίκας με την προικιά οικία και το συγγενειακό της δίκαιο, ενώ καθιστά αποδεκτή την εκδίωξη του συζύγου από την συζυγική οικία, δεν απαγορεύει στη γυναίκα, όταν η αγορά εργασίας είναι ευνοϊκή, την απομάκρυνσή της από αυτήν. Γιατί ακριβώς η εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας από τη γυναίκα συνδέεται βασικά με την αναζήτηση χρηματικών πόρων. Η σύγκρουση μεταξύ των συζύγων επέρχεται όταν η αναζήτηση αυτή επιχειρείται χωρίς την έγκριση του συζύγου. Οι αγορές εργασίας που καθιστούν δυνατή την έξοδο από τη συζυγική οικία είναι δύο: μία τοπική και μία απομακρυσμένη. Στην τελευταία η γυναίκα ακολουθεί την κινητικότητα του ανδρικού πληθυσμού του νησιού προς τα μικρασιατικά παράλια: έτσι η σύζυγος που μετακινείται, το 1888, από τη Μυτιλήνη στο Αϊβαλί με τη μητέρα και το παιδί της «διὰ νὰ ἐργασεῖ καὶ τρέφεται»⁶⁵, διατείνεται ότι ο σύζυγός της της συμπεριφέρεται βάνουσα. 'Η, εκείνη η γυναίκα από το Πλωμάρι, που εννέα χρόνια μετά το γάμο της εγκαταλείπει τη συζυγική οικία, πηγαίνει στη Σμύρνη, επιστρέφει και ξαναφεύγει με τα τέσσερα παιδιά της. Στο Εκκλησιαστικό Δικαστήριο ισχυρίζεται ότι «ἠναγκάσθη νὰ μεταβῆ εἰς Σμύρνην διὰ νὰ πορίζηται τὰ πρὸς διατροφήν τῶν τέκνων της»⁶⁶. 'Η ακόμη, η σύζυγος που εγκαταλείπει τον άνδρα και το παιδί της και πηγαίνει, από τον Παπάδο στη Σμύρνη, όπου, όπως της προσάπτει ο σύζυγος, «ἀκολασταίνεται»⁶⁷.

Στη δεύτερη περίπτωση, οι ανάγκες της τοπικής κυρίαρχης ομάδας σε υπηρετικό προσωπικό διευρύνουν την τοπική αγορά εργασίας και επιτρέπουν

65. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/28.

66. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/82.

67. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/122.

στις γυναίκες των φτωχών στρωμάτων της πόλης και της κοντινής περιφέρειάς της να ανταποκριθούν θετικά σ' αυτή την προσφορά εργασίας. Οι σύζυγοι διαμαρτύρονται ότι οι γυναίκες τους πηγαίνουν «εις ξένας έργασίας» χωρίς την έγκρισή τους, ότι «άναχωροῦν», «ἄνευ τῆς θελήσεώς τους» «εις ξένας οἰκίας». Ἄλλοτε ο σύζυγος κατηγορεῖ την σύζυγο για «ἀκόλαστο βίον»⁶⁸ και ζητά διαζύγιο ἐπὶ μοιχεία, ἐνῶ ἐκείνη δηλώνει ὅτι ἀπλῶς ἐργάζεται «εις ξένας ἐργασίας» καθὼς δεν ἀρκοῦν ὅσα της στέλνει ο σύζυγος ἀπὸ την Ἀμερικὴ πρὸς διατροφή των παιδιῶν της. Πόσο «ἐπικίνδυνες» ἀπέναντι στους συζύγους καθιστᾶ τις γυναίκες ἡ ἀπόκτηση χρηματικῶν εἰσοδημάτων και ἡ καθημερινή ἐπαφή με τις «ἀστές» κυρίες τους σε συνδυασμὸ με την ἰδιοκτησία ἐπὶ της συζυγικῆς οἰκίας;

Υπάρχει ὡστόσο και ἡ περίπτωση της οργάνωσης ἀπὸ τον ἄνδρα της ἐξόδου της γυναίκας ἀπὸ τὴ συζυγικὴ οἰκία. Μιας οργάνωσης της οικογενειακῆς ζωῆς και μιας ἐπιδίωξης ἀύξησης του οικογενειακοῦ εἰσοδήματος που συναντᾶ τὴν ἀρνηση της γυναίκας. Ἡ πηγή μας ἐμφανίζει ἕνα γνωστὸ στην ἐυρωπαϊκὴ ἱστοριογραφία παράδειγμα: ἡ σύζυγος θα ἐργαστεῖ ὡς τροφός στην πόλη, ἐνῶ τὸ δικὸ της παιδί τοποθετεῖται ἐπίσης σε τροφὸ, συνήθως ὅμως στην ἐνδοχώρα. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ οικονομικὴ ἀποδοτικότητα αὐτῆς της πρακτικῆς συνίσταται στην ὑψηλότερη ἀμοιβή της τροφού που τοποθετεῖται σε αστικὴ οἰκογένεια. Ἀναφέρεται μάλιστα ὑψηλὴ θνησιμότητα στα βρέφη που τοποθετοῦνται σε τροφούς της υπαίθρου⁶⁹.

Ἀνάλογη εἶναι ἡ περίπτωση της Ζωγραφιάς: «ἄμα δὲ ἐγέννησα τὸ πρῶτον μου θυγάτριον με ὑποχρέωσε [ὁ σύζυγος] καὶ ἐμβῆκα τροφός ... τὸ δὲ τέκνον μου ἔδωκε νὰ περιποιεῖται ξένη γυνή...». Τὸ παιδί της πεθαίνει σε ηλικία τριῶν μηνῶν στα χέρια της τροφού του. Ἀποκτᾶ ἕνα ἀκόμη «θυγάτριον» και ὁ ἀγωγιάτης σύζυγος που μένει μαζί της στη Μυτιλήνη οργάνωνει ἐκ νέου τὴν οικογενειακὴ ζωή: «με βιάζει και πάλιν νὰ ἐμβω τροφός. Ἄλλ' ἐγὼ, αἰσθανομένη εἰσέτι τὸν πόνον τοῦ θανάτου τοῦ πρώτου μου τέκνου και φοβουμένη μήπως ἂν τὸ ἀφήσω εἰς ξένην γυναῖκα χάσω και τοῦτο, οὐδὲ ὅλως στέργω νὰ ὑπακούσω τὴν διαταγὴν τοῦ συζύγου μου»⁷⁰, που γι' αὐτὸ το λόγο της φέρεται βάνουσα και στο τέλος τὴν ἐγκαταλείπει. Ἡ γυναίκα περιγράφει με σαφήνεια τὸ ὄριο ὑπακοῆς ἀπέναντι στο σύζυγο — ὄχι ἀνοχής, γιατί μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή της πηγαίνει νὰ τον βρεῖ στο σπίτι της ἀδελφῆς του. Ζητά διατροφή και ὄχι λύση του γάμου.

68. A.E.Δ.Μ.- ABE 2.1/19/1452.

69. Βλ. Chr. Clapisch-Zuber, *La maison et le nom. Strategies et rituels dans l'Italie de la Renaissance*, Παρίσι 1990, σ. 263-289, για τὴν τοποθέτηση των βρεφῶν σε τροφούς στην Τοσκάνη, τὸν 19ο αἰῶνα.

70. A.E.Δ.Μ.- ABE 2.1/19/217.

Η μοναδική περίπτωση εγκατάλειψης της συζυγικής οικίας από τη σύζυγο εξαιτίας της βάνουσης συμπεριφοράς του συζύγου συνδυάζεται με την πώληση —μοναδική επίσης στο δείγμα του Αρχείου του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου που εξετάζουμε— της προικώας οικίας στην Άγρα. Από τη νέα οικία που αγοράζει ο παντοπώλης σύζυγος φεύγει, το 1884, η σύζυγός του, επειδή την κακομεταχειρίζεται όπως η ίδια ισχυρίζεται αλλά και μάρτυρες καταθέτουν. Η σύζυγος εγκαταλείπει τη συζυγική οικία, που ωστόσο δεν είναι δική της. Δεν εγκαταλείπει δηλαδή την προικώα οικία αλλά αυτή του συζύγου. Η εκποίηση της προικώας οικίας οδηγεί στην «εκποίηση» της ταυτότητάς της; Φεύγει μετά από συμβίωση δώδεκα ετών· πέντε χρόνια αργότερα ο σύζυγος καταθέτει αγωγή διαζυγίου σε βάρος της (την ίδια εποχή κατηγορείται ο ίδιος ότι διατηρεί σχέση με έγγαμη γυναίκα από το Μεσότοπο) την οποία το Εκκλησιαστικό Δικαστήριο απορρίπτει. Και ενώ το δικαστήριο απορρίπτει την αγωγή με την αιτιολογία ότι η σύζυγος εγκατέλειψε τη συζυγική οικία λόγω της «άτόπου διαγωγής» του συζύγου της, η αδελφή της τής γράφει ένα γράμμα από τη Σύμωρη, όπου μένει· ένα γράμμα σχετικό με τα όρια της υπομονής της ιδανικής συζύγου (όταν αυτή επιπλέον δεν διαθέτει προικώα οικία και όταν ο σύζυγος κατέχει την κεντρική θέση του παντοπώλη της κοινότητας). Γράφει λοιπόν η αδελφή: «...δὲν θὰ τὸ βαστάζω ... δὲν ἠμπόρεσες νὰ πᾶς στὰ φυσικὰ τοῦ ἄντροῦ σου ... πὼς ἀποφάσεις καὶ ἄφισες τὸν ἄντρα σου ... σὲ παρακαλῶ νὰ πᾶς στὴν πεθερὰ σου νὰ φιλίσεις χέρια καὶ ποδάρια νὰ μὴν τύχει καὶ πὰ ἡ δουλειὰ ὡς τὸ τέλος ... καὶ τί ἀπόφαση ἔκανες καὶ ἐξεχώρισες τὰ παιδιά καὶ τὸν ἄντρα σου πόπρεπε νὰ σὲ διώχνει ἀπὸ τὴν πόρτα καὶ σὺ ἔπρεπε νὰ μπαίνεις ἀπὸ τὸ παραθύρι ... μονὴς ἔφικες ἀπὸ τὴν εὐχαρίστησή σου τὸ ξύλο ἐφοβήθηκες ἄς σὲ σκότωνε ἐκεῖ κάτω κι ὄχι νὰ σηκωθεῖς νὰ φύγεις ... νὰ ἀποχωριστῶ τὸ Γαμπρό μου μοὶ ἔρχεται θάνατος ... ἐμᾶς αὐτὸς ὁ Γαμπρός μας εἶναι ὁ πρῶτος μας καὶ Ἄξιος ... ὅλα τὰ σφάλματα Ἄδελφή εἶναι δικὰ σου ποτὲ ἄνθρωπος χωρὶς σφάλμα δὲν ἔρνεταί οὔτε μαλῶνεταί...»⁷¹.

4. Η γυναικεία «παρεκτροπή»

Τα περισσότερα διαζύγια που εκδίδονται εξ υπαιτιότητας της συζύγου έχουν ως λόγο, όπως ήδη αναφέραμε, τη μοιχεία. Η τελευταία αποτελεί την κατεξοχήν παραβίαση των ορίων στη συζυγική σχέση; Ή, η «ἐξ ἀνάγκης», όπως διατείνονται οι παρεκτρεπόμενες σύζυγοι, συμβίωση με έναν άλλο άνδρα, τις καθιστά αποδεκτές μέσα στην κοινότητα;

«Ἐξ ἀνάγκης» λοιπόν ισχυρίζεται ότι συμβιώνει με άλλον άνδρα μία

71. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/11.

γυναίκα από το Πλωμάρι, που το 1909 ζητά τη λύση του γάμου, σε βάρος του συζύγου, για εγκατάλειψη. Ο από εξαιτίας σύζυγός της ισχυρίζεται κατά την εκδίκαση της αγωγής ότι ενώ αυτός «δέχεται να συμβιώση ... αυτή αρνείται» γιατί έχει σχέσεις με άλλον. Η σύζυγος, στην επόμενη συνεδρίαση, «όμολογεί ότι πράγματι αγαπά άλλον τὸν ὅποιον προτίθεται νὰ νυμφευθῆ ... ἀλλὰ ὅτι τὴν ἐγκατέλειψε [ὁ σύζυγός της]»⁷². Το διαζύγιο εκδίδεται εις βάρος της.

Το 1891, ένας γεωργός από τον Παλαιόκηπο, ζητά να διαζευχθεί τη σύζυγό του. Στην αγωγή αναφέρει ότι μόλις είκοσι μέρες συμβίωσαν γιατί μετά τον έδιωξε από τη συζυγική εστία και «ἔκτοτε» συζεί με άλλον «μεθ' οὗ ἔτεκνοποίησε»⁷³. Στη συνεδρίαση του Μητροπολιτικού Συμβουλίου εκείνη ισχυρίζεται ότι ο σύζυγός της την εγκατέλειψε, «ἀναγκασθεῖσα κατόπιν ἔνεκα ἀνεχείας νὰ συζῆ μεθ' οὗ διαβάλλεται ἐν παρανομίᾳ». Ο σύζυγος προτρέπεται να «παραβλέψη τὰ πάντα καὶ νὰ συζήση», αλλά η παραίνεση δεν γίνεται αποδεκτή.

Σε μία άλλη περίπτωση η σύζυγος καταθέτει αίτηση διαζυγίου εις βάρος του συζύγου της, μετά από οκτώ έτη διάστασης. Ο άνδρας συζεί με άλλη γυναίκα όλη αυτή την περίοδο: «μη θελήσας νὰ συμμορφωθῆ ... βιασθεῖσα καὶ ἐγὼ νὰ συζῶ μετ' ἄλλου παρανόμως...»⁷⁴. Ἡ, η σύζυγος που αρνείται να ακολουθήσει τον άνδρα της στον τόπο διαμονής του, διαμένει στην Πλαγιά όπου και η προικία οικία, «...ἐξακολουθεῖ μάλιστα ἐσχάτως νὰ συζῆ μετ' ἄλλου ἀνδρός», ισχυρίζεται ότι «ἠναγκάσθη πρὸς τοῦτο...»⁷⁵.

Αμβλύνεται σε αυτές τις περιπτώσεις ο ηθικός και κοινωνικός στιγματισμός της γυναίκας καθώς η συμβίωση με άλλον άνδρα γίνεται «ἐξ ἀνάγκης»; Γιατί υπάρχουν άλλες περιπτώσεις στις οποίες ο στιγματισμός της γυναίκας είναι βαρύς: διασυρμός, διαπόμπευση, φυλάκιση, έξωση από την κοινότητα⁷⁶. Η δραστική παρέμβαση τόσο της Εκκλησίας όσο και της κοινότητας εμφανίζεται στις περιπτώσεις ακριβώς όπου η σύζυγος εμφανίζεται αμετανόητη: αυτή είναι η περίπτωση μιας γυναίκας από το Μεσότοπο που διατηρεί σχέσεις με το «σύντεκνό» της (ανάδοχο του παιδιού της). Οι μεσολαβητικές προσπάθειες της Εκκλησίας να επιστρέψει στο συζυγικό οίκο αποτυγχάνουν. Μητρόπολη και Δημογεροντία της επιβάλλουν προσωρινή φυλάκιση και την ανάγνωση επιτίμιου εναντίον της. Εγκαταλείπει στη συνέχεια, μαζί με τον εραστή της, το Μεσότοπο και καταφεύγει στη Μ. Ασία, τόπο εξορίας και

72. Α.Ε.Δ.Μ. - ΑΒΕ 2.1/19/1330.

73. Α.Ε.Δ.Μ. - ΑΒΕ 2.1/19/128.

74. Α.Ε.Δ.Μ. - ΑΒΕ 2.1/19/79.

75. Α.Ε.Δ.Μ. - ΑΒΕ 2.1/19/252.

76. Βλ. R. Phillips, ό.π., σ. 346.

λήθης, όπως φαίνεται σε ανάλογες περιπτώσεις. Ο σύζυγος «παραβλέψας τὴν ἀνδρικήν ἀξιοπρέπειαν» πηγαίνει στη Σμύρνη, και μέσω της Εκκλησίας, την καλεί να τον ακολουθήσει: «ἀλλ' αὕτη ἀπειθὴς καὶ διεστραμμένη με περιεφρόνησε καὶ πάλι». Λέγεται μάλιστα ὅτι παντρεύτηκε⁷⁷. Επιστροφή του συζύγου στο Μεσότοπο ὅπου ζητά διάζευξη «ἀπὸ τῆς τοιαύτης γυναικός». Εδώ είναι ο σύζυγος που εξαντλεί τα ὅρια ανοχής και αναμονής.

Ἄλλοῦ ἡ σύζυγος φεύγει ἀπὸ τὸ σπίτι της (στην Ἀγιάσο) για να επισκεφθεῖ τους γονεῖς της στη Στυλίδα· στον Πειραιά ξαναβάζει τὸ γιό της που τη συνοδεύει στο καράβι και στη συνέχεια εξαφανίζεται με τὸ γείτονα και εραστή της. Ἐτσι, ὁ σύζυγος ανακαλύπτει, με τὴν επιστροφή του γιού του, τελευταίος, ὅτι «κατὰ τὰς συχνὰς ἀπουσίας» του, ἡ γυναίκα του διατηροῦσε σχέσεις με τὸ γείτονά τους⁷⁸. Ὁ διασυρμός αποφεύγεται σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση. Ὅχι ὁμως και στην περίπτωση της συζύγου ενός «καρᾶγωγέα», στο Πλωμάρι που ζει «φανερὰ» με τὸν εραστή της. Τίθεται σε περιορισμό ἀπὸ τὸν Ἀρχιερατικὸ Ἐπίτροπο· «ἄνθρωποι τοῦ Δημαρχείου μετέφεραν αὐτὴν εἰς τὸ Διοικητήριον Πλωμαρίου καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸ Συνοδικό, ἐνεπαίχθη δὲ καὶ ἐξευτελίσθη δημοσίᾳ ... ἐπὶ τοσοῦτον ὥστε ἠναγκάσθη νὰ ἀναχωρήσῃ ... ἐξώσθη ἐκ Πλωμαρίου ... ἔκτοτε ἄγνωστον εἶναι τί ἀπέβηνεν...»⁷⁹. Ὁ ἴδιος ὁ σύζυγος περιγράφει, ὡς παρατηρητής, τὸ δημόσιο διασυρμό της συζύγου του που στόχο ἔχει νὰ τη θέσει ἐκτὸς του κοινωνικοῦ σώματος. Ἀλλὰ ὁ κοινωνικός στιγματισμός της γυναίκας διαμέσου της διαπόμπευσης και αποτομπής ἔχει ἐπίσης στόχο νὰ «παραδειγματίσει». Ἐτσι, ἡ δημογεροντία Πολυχνίτου ζητά τὴν παραδειγματικὴ τιμωρία της Νυμφοδώρας, μητέρας ενός παιδιοῦ, που ἐπειτα ἀπὸ τριετὴ ἐγγαμὴ συμβίωση εκδιώκει τὸν ἄνδρα της ἀπὸ τὴν προικωὰ οἰκία, στην ὁποία εγκαθιστά κάποιον ἄλλο. Ἡ δημογεροντία αναφέρει ὅτι «προσβάλλει οὕτω τὰ δημόσια ἦθη καὶ ἔθιμα» και πρέπει νὰ τιμωρηθεῖ «πρὸς σωφρονισμόν καὶ ἄλλων»⁸⁰.

Στη μοιχεία, ολόκληρος ὁ κοινωνικός ἵστός εμφανίζεται αρωγός στον σύζυγο. Ὑπερβαίνει ἐπομένως τὸ πνευματικὸ του ἔργο ὁ εφημέριος του Ἀκρασίου, βεβαιώνοντας ὅτι ἡ Μεταξωτὴ «ἐπαρουσιάσθη εἰς ἐμὲ αὐτοπροσώπως μετὰ τρόπου πνευματικοῦ καὶ οὕτως ὁμολόγησεν ἐν ἰδίῳ χειλέσι αὕτη ὅτι ἔπραξεν τὸ τοιοῦτον ἀπαίσιον πρᾶγμα»⁸¹. Ἡ υποστήριξη ὡστόσο πρὸς τὸ σύζυγο εκφράζει και τὴς σχέσεις ἱεραρχίας στο εσωτερικὸ της κοινότητας: ἔτσι ὁ σύζυγος ἀπὸ τὰ Πάμφυλα δὲν βρίσκει μάρτυρες νὰ καταθέσουν για τὴν πα-

77. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1/19/88.

78. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/262.

79. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/1396.

80. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/325.

81. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/269.

ράνομη σχέση της συζύγου του με διακεκριμένο γιατρό της κοινότητας⁸².

Η «ἐπ' αυτοφώρῳ» σύλληψη της γυναίκας αποτελεί μίαν άλλη μορφή διασυρμού. Γιατί στο Εκκλησιαστικό Δικαστήριο αρκούν οι μαρτυρίες ως αποδεικτικό μέσο. Η ἐπ' αυτοφώρῳ σύλληψη αφορά αφενός στις γυναίκες που δεν συζούν φανερά με τον εραστή τους. Λειτουργεί όμως και συμβολικά: η μοιχός ξεσκεπάζεται, εμφανίζεται «γυμνή», χάνει ὅ,τι τότε την προστάτευε, την εκάλυπτε. Ακριβώς ὅπως στην περίπτωση της συζύγου που συλλαμβάνεται μία νύχτα στην παραλία της Μελίντας, κοντά στο Πλωμάρι, στο μαγαζί του εραστή της: «τυλιγμένη ἐντὸς ἐφαπλώματος ἐκοίτετο τοῦ μικροῦ σοφᾶ. Ἐσυρον τὸ ἐφάπλωμα καὶ εἶδον ὅτι ... ἦτο μὲ ἀνοικτὰ στήθη καὶ μὲ λυμένο βρακίον»⁸³.

Η μοιχεία αποτελεί ἀκόμη περισσότερο παραβίαση των ορίων της κοινότητας ὅταν η γυναίκα διατηρεῖ σχέσεις «οὐχὶ μόνον μετὰ Χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ μετ' αὐτῶν τῶν ἀλλοφύλων»⁸⁴. Ἴσως γι' αὐτὸ το λόγο αποτελεί τὴ μόνη ἀπὸ τις περιπτώσεις μοιχείας ὅπου ο σύζυγος πείθεται νὰ δεχθεῖ τὴ γυναίκα του στὴ συζυγικὴ οἰκία, ἐπειτα ἀπὸ προτροπές του Μητροπολιτικοῦ Συμβουλίου καὶ τὴ διαβεβαίωση ὅτι ἡ αἴτηση διαζυγίου που ἔχει καταθέσει θὰ ἐνεργοποιηθεῖ, εἰάν ἡ σύζυγος υποπέσει σὲ νέο παράπτωμα.

5. Η φυσική και κοινωνική ανικανότητα

Η αἴτηση λύσης του γάμου ἀπὸ τὴ σύζυγο ἐμφανίζει σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἕναν ἀνίκανο — με τὴν ἔννοια του μὴ χρήσιμου συζύγου. Πότε λοιπὸν ο σύζυγος εἶναι χρήσιμος στὴ σύζυγο καὶ στὴν οἰκογένειά του καὶ πότε γίνεται ἀχρηστος καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀνεπιθύμητος ὡς περιττός; Εἶναι ἡ περίπτωση τῆς κοινωνικῆς καὶ φυσικῆς ἀνικανότητος του ἀνδρα, οἱ ὁποῖες συνήθως μάλιστα διαπλέκονται, ὥστε νὰ αποτελοῦν μίαν ἐνιαία εἰκόνα.

Η ἀποπομπή του συζύγου ἀπὸ τὴ συζυγικὴ οἰκία συνδέεται καὶ με τὴν ικανότητά του νὰ διατρέφει τὴ σύζυγο καὶ τὰ υπόλοιπα μέλη του οἴκου. Ἐτσι, ὁ γέρο-πλοίαρχος που μετὰ ἀπὸ τριανταπέντε χρόνια ἐγγαμῆς συμβίωσης χάνει τὸ κεφάλαιό του —τὸ ιδιόκτητο «πλοῖο» του— σὲ ναυάγιο, μένει στὴ φυλακὴ ἐπὶ τρεῖς μῆνες «δι' αἰτίας ὅλως ἀσημάντους», ὅπως ὁ ἴδιος διατείνεται, δὲν γίνεται δεκτός ἀπὸ τὴ γυναίκα του (ἡ τελευταία παίρνει τὰ παιδιὰ τῆς καὶ μετακομίζει στὴν παντρεμένη τῆς κόρη)⁸⁵. Τὸ 1891 ἐκδίδεται διαζύγιο σὲ βάρος ἐνὸς ἐργάτη ἀπὸ τὸν Ἄνω Χάλικα που ζεῖ «μακρὰν κοίτης καὶ

82. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/1460.

83. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/1397.

84. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/1458.

85. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/78.

τραπέζης» επί τέσσερα έτη. Η απόφαση του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου προσδιορίζει ότι «οὗτος οὐ μόνον τὸν ἑαυτὸν του δύναται νὰ θρέψῃ, ἀλλὰ καὶ τὴν σύζυγόν του δὲν δύναται νὰ τρέφῃ...»⁸⁶.

Η αναπηρία συνιστά μίαν ἄλλη μορφή κοινωνικῆς ανικανότητας: ἐδώ, ο σύζυγος ἀπὸ τα Πάμφυλα, μετὰ ἀπὸ ἕξι ἔτη ἑγγαμῆς συμβίωσης, χάνει «τὴν ὄρασιν ἐντελεῶς ἐργαζόμενος εἰς τὴν ἐξόρρυξιν πετρῶν μὲ πυρίτιδα» ὁπότε καὶ ἐκβάλλεται ἀπὸ τὴν συζυγικὴ οἰκία, καταφεύγοντας στὴν ἐπαιτεία — «στὴ Μυτιλήνη καὶ εἰς τὴν ἄλλοδαπή». Το 1893, δεκαεπτὰ χρόνια μετὰ το γάμο, ἡ σύζυγος τὸν ξαναβάζει στὸ σπῆτι τῆς, γιὰ νὰ του πάρει στὴ συνέχεια τὸ ὄχι εὐκαταφρόνητο ποσὸ που ἔχει συγκεντρώσει —παντρεῦει ἐξἄλλου τὴ μία ἀπὸ τὶς κόρες τῆς— καὶ νὰ τὸν διώξει ἐκ νέου. Κατὰ τὴν ἐκδίκαση τῆς ὑπόθεσης ἡ σύζυγος δηλώνει πὼς τὸν δέχεται στὴν οἰκία τῆς «ἀλλὰ νὰ τὸν ἔχῃ ὡς ἀδελφόν, τὴν δὲ παρ' αὐτοῦ ἐξαιτουμένην κοινὴν κοίτην καὶ πλήρωσιν τοῦ γαμικοῦ χρέους ἀποκρούει ἀπολύτως»⁸⁷.

Στα 1908, ἓνας ἐργάτης ἀπὸ τα Βρυσά ζητᾶ νὰ υποχρεωθεῖ ἡ σύζυγός του νὰ συμβιώσει μαζί του, νὰ τὸν δεχθεῖ πάλι στὴν προικῶα τῆς οἰκία ἀπὸ τὴν ὁποία τὸν ἐδίωξε καὶ νὰ σταματήσει νὰ δέχεται τὸ γαμπρὸ τῆς ἀδελφῆς τῆς που ἔχει πεθάνει γιὰτὶ πολλὰ ἀκούγονται στὸ χωριὸ γιὰ τὴ σχέση τους. Ἡ σύζυγος υποβάλλει τὶς ἐνστάσεις τῆς, ἀναφέροντας ὅτι ἡ συμβίωση εἶναι «ἀδύνατος», γιὰτὶ «ὡς ἐκ τῆς μεγάλης αὐτοῦ πρὸς τὴν ἐργασίαν ἀποστροφῆς καὶ τῆς ἐπαράτου ὀκνηρίας ... [ἐμφανίζεται] ἐπαφίωμ τὸ βᾶρος τῆς οἰκογενειακῆς εὐθύνης καθ' ὀλοκληρίαν εἰς ἐμὲ ... στερούμενος πάσης περιουσίας ... ἐκβιάζωμ με παντὶ τρόπῳ νὰ τῷ χορηγῶ ἀκόμη πρὸς καπνόν...»⁸⁸. Ἐδώ μεταφέρεται εὐγλωττα ἡ ἀνισότητα που προκύπτει ἀπὸ τὶς πρακτικῆς μεταβίβασης καὶ τὶς σχέσεις κυριαρχίας που αὐτῆς ἐμπεδώνουν: «στερούμενος πάσης περιουσίας» αὐτός, κάτοχος τῆς συζυγικῆς οἰκίας καὶ μικρῆς ἀκίνητης περιουσίας αὐτῆ.

Υπάρχει καὶ ἡ πλευρὰ τῆς φυσικῆς ανικανότητας, ἡ ὁποία ὠστόσο ἐμφανίζεται ἄρρηχτα συνδεδεμένη με τὴν κοινωνικὴ ανικανότητα. Ἡ φυσικὴ ανικανότητα καθιστᾶ μὲν τὸ σύζυγο «κοίτης ἀπρακτοῦντα»⁸⁹, ἀλλὰ ὄχι υποχρεωτικὰ κοινωνικὰ ἀχρηστο, ὅταν ἐξακολουθεῖ νὰ φέρει τὸ βᾶρος τῆς «οἰκογενειακῆς εὐθύνης». Ὅταν ὁμως ἡ φυσικὴ συνοδεύεται ἀπὸ κοινωνικὴ ανικανότητα, τότε εἶναι συνολικὰ ἀνίκανος. Ἐτσι, οκτῶ χρόνια ἑγγαμῆς σχέσης καὶ ἕξι ἑγγαμῆς συμβίωσης ἔχει πίσω τῆς ἡ σύζυγος, ὅταν ζητᾶ τὴ λύση τοῦ γάμου γιὰτὶ ὁ σύζυγός τῆς «ἀδυνατεῖ νὰ ἐκπληροῖ τὰ συζυγικὰ του καθήκοντα.

86. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/158.

87. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/257.

88. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/1349.

89. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/224.

Και υπέμενα μὲν τὴν τοιαύτην αὐτὴν κατάστασιν ἐξ αἰδοῦς καὶ συστολῶν, ἐφ' ὅσον ἔβλεπον ὅτι καταγινόμενος εἰς τὴν ἐργασίαν του ἐφρόντιζεν ὀπωσδήποτε περὶ τῆς συντηρήσεως καὶ τῆς οἰκίας του. Ἐσχάτως, ὅμως ἀποσυρθεὶς τέλειον τῆς συζυγικῆς οἰκίας καὶ διάγων βίον ἄσικτον καὶ αἰσχρόν, πλανᾶται τῆδε κακεῖσε, ἐν κραιπάλῃ καὶ μέθῃ...»⁹⁰.

Ἡ ανοχή επομένως στη φυσικὴ ανικανότητα εκπίπτει ὅταν σ' αὐτὴν προστεθεῖ ἡ κοινωνικὴ ανικανότητα. Ἡ «ἐξ αἰδοῦς καὶ συστολῶν» παραμονὴ ἐντὸς του ιδιωτικοῦ χώρου τῆς προβληματικῆς σχέσης δεν εἶναι πλέον ανεκτή· το πρόβλημα θα εκτεθεῖ στην κοινὴ θέα, ὅταν ο σύζυγος αποτύχει ὡς προς το κοινωνικὸ του πρόσωπο. Ανάλογη εἶναι ἡ περίπτωση του «μικροῦπαλλήλου», τον ὁποῖο ἡ σύζυγος κατηγορεῖ για ανικανότητα, κοινωνικὴ καὶ φυσικὴ. Καὶ περιγράφει με δύο λόγια τις προσδοκίες τῆς καὶ τὴ διάψευσή τους — ο γάμος ἔχει γίνεῖ ἕνα χρόνο πριν τὴν αγωγή τῆς: «ἐλπίζουσα ὅτι θέλω τύχει τῆς ἀπαιτουμένης περιθάλψεως καὶ θέλω ζήσει ἐκ τῆς ἐργασίας τοῦ συζύγου μου, ἀφοῦ ἐγὼ ἤμην καὶ εἶμαι ἐνδεεστάτη. Δυστυχῶς ἡ ἐργασία τοῦ συζύγου μου οὐ μόνον δεν ἀρκεῖ εἰς διατροφήν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ἀλλ' ὕπερ σπουδαιότατον, ἡ ἀνικανότης ἐπεκτείνεται καὶ εἰς φυσικὴν πάθησιν, ἥτοι εἰς ἀνικανότητα πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν συζυγικῶν αὐτοῦ καθήκόντων»⁹¹. Για τὴν σύζυγο, καὶ με τὴ σειρά που εκθέτει το πρόβλημα, ἡ κοινωνικὴ ανικανότης προηγείται τῆς «φυσικῆς παθήσεως»: ἡ τελευταία, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, δεν ἀντισταθμίζεται με μία ισχυρὴ κοινωνικὰ διαπραγματευτικὴ θέση. Ἡ ἴδια ακριβῶς παρουσίαση τῆς φυσικῆς καὶ κοινωνικῆς ανικανότητος του συζύγου θα στηρίξει μίαν ἄλλη αγωγή το 1893. Ἡ σύζυγος ἔχει καταφύγει ἤδη στη Μητρόπολη, ἡ ιατρικὴ γνωμάτευση υπέδειξε «ιάσιμη» τὴν ασθένεια, ἀλλὰ ο σύζυγος ἔχει φύγει ἀπὸ τὴ συζυγικὴ οἰκία. Ὁ τελευταῖος διηγείται ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, με ἐπιστολὴ πρὸς το Μητροπολιτικὸ Συμβούλιον ἀπὸ το Σεϊδίκιοι τῆς Μ. Ἀσίας ὅτι «ἀπὸ τὴν πρώτην ἡμέραν τοῦ γάμου μας ἀπεπέμφθη παρ' αὐτῆς ὡς ἀνικανος νὰ πληρώσω τὰ τοῦ συζύγου χρέη ... βλέπων τὴν ἀμετάκλητον ἀπόφασιν τῆς συζύγου μου ἐγκατέλειψα τὴν πατρίδα μου καὶ ζῶ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ...»⁹². Ὁ κοινωνικὸς στιγματισμὸς οδηγεῖ στην ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν κοινότητα καὶ το Ἐκκλησιαστικὸ Δικαστήριον, ἐκδίδοντας διαζύγιον «ἐξ ὑπαιτιότητος ἀμφοτέρων», δεν θα ἀποκαταστήσει μεν το πρόσωπο του συζύγου, θα «ἀποδοκιμάσει» ὡστόσο τὴν σύζυγο μοιράζοντας τόσο τὴν ευθύνη, ὅσο καὶ τὴν ἀπαγόρευση τέλεσης δεύτερου γάμου.

Κατὰ τὴν ἐκδίκαση μιᾶς ἄλλης αγωγῆς, το 1909, θα συναντήσουμε τὴν προσπάθεια του Μητροπολιτικοῦ Συμβουλίου νὰ μὴ δημοσιοποιηθεῖ ὡς λόγος

90. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/165.

91. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/224.

92. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/281.

διαζυγίου η φυσική ανικανότητα του άνδρα. Η σύζυγος ζητά διαζύγιο λόγω ανικανότητας του συζύγου και εγκατάλειψης της συζυγικής οικίας. Ο σύζυγος, κατά την συνεδρίαση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, αρνείται να σχολιάσει τον πρώτο λόγο διαζυγίου: «...τὸ τῆς ἀνικανότητος αὐτοῦ ζήτημα γνωρίζει αὐτὸς καὶ ἡ σύζυγός του ... κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ γάμου προσεβλήθη ἐκ ρευματισμῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ σύζυγός του δὲν ἤθελε νὰ περιποιηθῇ αὐτὸν καὶ ἐπειδὴ ἐκτὸς τούτων ἡ οἰκία ἐν ἣ κατῴκουν ἦτο ὑγρὰ ἀπεσύρθη ἐξ αὐτῆς ... ἠρνήθη νὰ ἀκολουθήσῃ αὐτὸν καὶ ἔμεινε ἐν τῇ οἰκίᾳ της...»⁹³. Το Μητροπολιτικό Συμβούλιο ζητά από τη σύζυγο να αποδείξει την εγκατάλειψη και «ἐὰν γένη ἀνάγκη» το σχετικό με την ανικανότητα μέρος της αγωγής. Το διαζύγιο εκδίδεται (λόγω τριετοῦς ἐγκαταλείψεως καὶ ἀφροντισίας).

Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις όπου ο σύζυγος καταθέτει αγωγή διαζυγίου λόγω ανίατης ασθένειας της συζύγου του που οδηγεί στην αδυναμία συνάφειας. Σε μία περίπτωση το διαζύγιο εκδίδεται προς αποφυγή «τῆς διὰ τῆς τεκνοποιήσεως διάδοσιν τῆς νόσου» (πρόκειται για «ἐλεφαντίαση» ἢ «σύφιλη»)⁹⁴, σε άλλη ο σύζυγος ζητά τη λύση του γάμου λόγω αδυναμίας συνεύρεσης των συζύγων: ἐδῶ ἡ σύζυγος συναινεί στο διαζύγιο, ἀν καὶ ἀρνείται τὴν κατηγορία, γιὰ νὰ σταματήσει νὰ προσφέρει τὸ ὄνομα καὶ τὴν ὑπόληψή της «ὡς ὕλην ὀμιλίας εἰς τοὺς ἀργοὺς τῆς πόλεως»⁹⁵.

6. Ἀστοὶ σύζυγοι καὶ ἀνδροτοπικὴ ἐγκατάσταση

Η τελευταία διαδρομή σ' αυτή την περιοχή των οικογενειακών-συζυγικών συγκρούσεων γίνεται από τις υπάλληλες προς την κυρίαρχη ομάδα της τοπικής κοινωνίας. Λίγες είναι οι υποθέσεις συζυγικών διαφορών που αφορούν σε μέλη αυτής της ομάδας. Εδώ εμφανίζονται αφενός σύζυγοι οικονομικά εύρωστοι, τους οποίους έρχεται να ενδυναμώσει και ενισχύσει μία αξιοσημείωτη σε κινήτες και ακίνητες αξίες προίκα και αφετέρου θυγατέρες μορφωμένες που μεταφέρουν αυτή την προίκα στον οίκο του συζύγου. Το ενδιαφέρον βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός ότι η γυναίκα εγκαθίσταται σε κατοικία του συζύγου της⁹⁶. Πώς εμφανίζεται η σύγκρουση και ρήξη του συζυγικού δεσμού σ' αυτή την ομάδα; Οι αγωγές του συζύγου είναι επιθετικές και με έντονη την προσπάθεια εξευτελισμού του άλλου μέρους· αυτές της συζύγου υπεροπτικές και περιφρονητικές προς το σύζυγο. Αυτή είναι η περίπτωση της Δωροθέας που

93. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/1429.

94. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/10.

95. Α.Ε.Δ.Μ.- ΑΒΕ 2.1./19/2.

96. Βλ. Ε. Papataxiarchis, «La valeur de menage...», ό.π., σ. 132, για το νέο μοντέλο ανδροτοπικής εγκατάστασης που εμφανίζεται στην ομάδα των εμπόρων.

κατάγεται από το Αδραμύτιο και παντρεύεται, το 1894, στη Μυτιλήνη, φέρνοντας σημαντική ακίνητη προίκα στον έμπορο-σύζυγό της. Λίγο μετά το γάμο αρχίζουν τα προβλήματα: ο Ηρακλής διατείνεται ότι δεν του αποδίδεται μέρος της κινητής προίκας που το άλλο μέρος του είχε υποσχεθεί. Στο τέλος μιας ολιγόμηνης συμβίωσης και σύγκρουσης, η σύζυγος επιστρέφει στο Αδραμύτιο με το βρέφος και την τροφό του, ενώ αργότερα εκδίδεται διαζύγιο σε βάρος της, για εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας. Αυτό φαίνεται πως αποτελεί λύτρωση γι' αυτήν, αφού στα κείμενά της δύσκολα κρύβει την περιφρόνηση και αποστροφή της προς το σύζυγο «...έκ νεαρῶς ἡμῶν ἡλικίας ἐξεταιδεύθημεν καὶ ἀνετρέφθημεν ἐν νουθεσίᾳ Κυρίου ... ἀλλ' ὁ ἀντιδικὸς μᾶς μετεχειρίσθη μὲ βάνουσον τρόπον σύμφωνα πρὸς τὴν ἀνατροπὴν του...». Και σ' ένα γράμμα που στέλνει στη μητέρα της αναφέρει: «...Σεῖς ἐν ἀγνοίᾳ μου μὲ ἐπωλήσατε εἰς ἄνθρωπον ὅστις οὐδὲν ἐκτιμᾷ καὶ οὐδὲν τὸν συγκινεῖ εἰμὴ τὸ χρῆμα καὶ ἄνθρωπον τέλος ὅπως ἀντιθέτων φρονημάτων, χαρακτηῖρος καὶ αἰσθημάτων τῶν ἰδικῶν μου· ὀφείλετε ὅθεν νὰ φροντίσητε ὅπως μὲ ἀπαλλάξῃτε καὶ ἐπέλθῃ τὸ διαζύγιον διότι ἄλλως ἡ ὑγεία μου θὰ πάθῃ σπουδαίως»⁹⁷. Ο σύζυγός της από την πλευρά του την κατηγορεῖ για υπερψία και περιφρονητική συμπεριφορά.

Η ίδια ακριβώς περιφρόνηση προς το σύζυγο χαρακτηρίζει τη στάση της Βικτωρίας. Εδώ η σύγκρουση αρχίζει αμέσως μετά τη γαμήλια τελετή· μαζί της και η διαδικασία του διαζυγίου. Και αυτή φέρνει μαζί της σημαντική προίκα και τη μόρφωση που η κοινωνική της θέση επιβάλλει. Ο σύζυγός της είναι έμπορος που ζει μεταξύ Μυτιλήνης και Αιγύπτου. Τέσσερις μήνες μετά το γάμο καταθέτει αίτηση διαζυγίου για περισσότερους λόγους: η σύζυγος αρνείται την εκτέλεση των συζυγικών καθηκόντων «ἵνα, ὡς λέγει, ἀποφύγῃ τὴν τεκνοποιῖαν» — δεν τον ακολουθεῖ στην κατοικία του (στη Μυτιλήνη και στην Αίγυπτο) — τον ἐδίωξε ἀπὸ τὴν προικῶα οἰκία στὴν ὁποία προσωρινὰ εγκαταστάθηκαν — η συμβίωση μαζί της έχει γίνει «ἀφόρητος» και «ἀδύνατος». Ζητά, εννοεῖται, διαζύγιο σε βάρος της και ως εκ τούτου («να στερηθῇ τῆς προικὸς μεταβιβαζομένης τῆς κυριότητος εἰς ἐμέ, μὴ ὑπαρχόντων τέκνων»). Η σύζυγος στην ανταγωγή της αντικρούει τις αιτιάσεις του περιγράφοντας χαρακτηριστικά, μέσω του πληρεξουσίου δικηγόρου της, τη διαφορά των δύο μερών: «ἡ ἐντολίς μου δὲν εἶναι φελλάχα τις ἵνα δέχεται τοιοῦτους ἐξευτελισμοὺς οὓς ἐννοεῖ ὁ ἐν Αἰγύπτῳ ἀνατραφεὶς»⁹⁸.

Σ' αυτές τις περιπτώσεις ρήξης στο γάμο, στο εσωτερικό της εμπορικής τάξης, δεν είναι οι αιτιάσεις, οι κατηγορίες που τις διαφοροποιούν από τις υπόλοιπες περιπτώσεις που εξετάσαμε, όσο τα οικονομικά μεγέθη —σημαντι-

97. A.E.Δ.Μ.- ABE 2.1/19/391.

98. A.E.Δ.Μ.- ABE 2.1./19/249.

κές περιουσίες, το γεγονός της ανδροτοπικής εγκατάστασης και η διαπραγμάτευση της σύγκρουσης, κυρίως από τη γυναικεία πλευρά— η αστή, καλλιεργημένη σύζυγος περιφρονεί βαθύτατα τον αστό, έμπορο σε όλα τα επίπεδα των σχέσεών του, σύζυγο.

Η ένταση στη συζυγική σχέση οφείλεται ίσως στην άρνηση, από την πλευρά των θυγατέρων, να ενσωματωθούν στις νέες πρακτικές της κυρίαρχης ομάδας σχετικά με τη διανομή των περιουσιακών αγαθών και την εγκατάσταση του συζυγικού ζεύγους. Στις δύο περιπτώσεις που αναφέραμε, ο σύζυγος επιδιώκει την ανδροτοπική εγκατάσταση: η σύζυγος θα επιστρέψει στη μητρική οικία. Οι εικόνες για τον κόσμο των αστών θυγατέρων θα προσέγγιζαν, στην περίπτωση αυτή, τις αντίστοιχες εικόνες των θυγατέρων των λιγότερο ευνοημένων κοινωνικών ομάδων. Γι' αυτές τις τελευταίες η προικιά οικία συμβολίζει ένα ολόκληρο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων και ιεραρχιών, που αναπαράγεται μέσα από το σύστημα μεταβίβασης των περιουσιών και της προικοδοσίας. Οι ρωγμές στη συζυγική σχέση στη Λέσβο του 1900 φέρουν τα σημάδια αυτού του παγιωμένου συστήματος ελέγχου και ισορροπιών; Ή, αντίθετα, οφείλονται στην αναδιανομή που επιχειρείται, στο εσωτερικό αυτού του συστήματος, μέσα από τους μετασχηματισμούς της τοπικής κοινωνίας;